

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

ARCHITECTUUR IN EEN

MULTICULTURELE SAMENLEVING

Kan het architectuurbeleid bijdragen
aan de integratie van minderheden in de
Nederlandse samenleving?

Dirk Bergvelt

Henk Bouma

Hans van Rossum

m.m.v. Peter Bertholet

Lilianne van Sprundel

Juni 1994

RIGO Research en Advies B.V.
De Ruyterkade 139
1011 AC Amsterdam
Telefoon 020-5221111
Fax 020-6276840

VOORWOORD

De architectuur in Nederland wordt van oudsher door andere culturen beïnvloed. Door de eeuwen heen hebben sociale en culturele minderheden hun stempel gedrukt op de Nederlandse bouwkunst. Het beleid is erop gericht de culturele wisselwerking tussen verschillende bevolkingsgroepen te stimuleren en de achterstandssituatie bij minderheden weg te werken. Op het gebied van de kunsten heeft het accent daarbij sterk gelegen op de podiumkunsten. Aan de bouwkunst was in dit verband tot nu toe nog niet afzonderlijk aandacht besteed. Daarmee wordt door middel van het rapport *Architectuur in een multiculturele samenleving* dat thans voor U ligt een begin gemaakt.

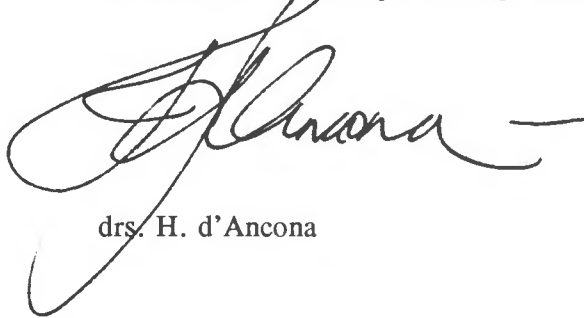
In een veranderende samenleving moeten ook de eisen die aan de woning, de woonomgeving en de gebouwde omgeving in het algemeen gesteld worden, aan verandering onderhevig zijn. Andere culturen hebben andere leefpatronen en andere ruimtebehoeften. Dat was althans de veronderstelling waarop het idee gebaseerd was om een verkennende studie te laten verrichten naar de relatie tussen de multiculturele samenleving en het architectuurbeleid. In het bijzonder ging het om de vraag of met het architectuurbeleid kan worden bijgedragen aan de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving.

De genoemde veronderstelling bleek slechts ten dele juist te zijn. Weliswaar hebben verschillende bevolkingsgroepen, waaronder allochtonen, uiteenlopende woonwensen, maar daarin wordt in de regel adequaat voorzien op de reguliere woningmarkt, zo blijkt uit onderzoek. Bovendien blijken verschillende groepen allochtonen minder te hechten aan het benadrukken van de eigen culturele identiteit door middel van architectuur dan werd gedacht. En waar daar wel behoefte aan bestaat, zoals bijvoorbeeld bij de bouw van godsdienstige en sociaal-culturele voorzieningen, wordt een en ander door de betrokken marktpartijen zelf tot stand gebracht.

Op grond van het onderzoek bestaat er geen aanleiding voor afzonderlijke overheidsinterventie in het kader van het architectuurbeleid. Dat is op zichzelf natuurlijk een verheugende conclusie. Niettemin blijft de achterstandspositie van minderheden een punt van grote zorg. De betekenis die de gebouwde omgeving kan hebben voor de maatschappelijke en culturele integratie van minderheden in de samenleving, vereist daarom toch de voortdurende aandacht van de voor het bouwen en de openbare ruimte verantwoordelijke private en publieke partijen.

Ik hoop dat dit rapport daartoe een stimulans zal vormen en een goede aanzet zal kunnen geven voor verdere discussie over dit onderwerp.

De Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

drs. H. d'Ancona

INHOUD

Hoofdstuk:

1	Inleiding	5
2	Minderheden en architectuur: een historische schets	13
3	Bouwen voor minderheden	37
4	Algemene conclusies en aanbevelingen	57

Bijlage:

1	Verslag ronde-tafelgesprek op vrijdag 28 januari 1994	67
2	Gesprekspartners	81
3	Literatuur	83
4	Lijst van afbeeldingen	87

1 INLEIDING

Achtergrond

De Nederlandse bevolking wordt heterogener van samenstelling. Het aantal inwoners van buitenlandse afkomst ligt op dit moment ruim boven het miljoen¹. Binnen het cultuurleven spelen allochtonen echter een bescheiden rol.

Cultuurbeleid beoogt van oudsher een participatie van brede lagen van de bevolking in de cultuur. De immigratie van bevolkingsgroepen met een andere culturele achtergrond compliceert sinds enkele decennia het streven naar cultuurspreiding. In de nota *Investeren in cultuur* wordt opgemerkt dat de belangrijke achterstand en non-participatie in het sociale en culturele leven van de eerste en tweede generatie migranten een punt van speciale zorg is. De minister van WVC wil dan ook "(...) het veranderende, heterogene karakter van onze samenleving op de cultuurpolitieke agenda plaatsen."² Dit spoort met het advies van de WRR over het allochtonenbeleid. Daarin pleitte ook deze raad voor een cultuurbeleid, waarin zich het cultureel-pluriforme karakter van de Nederlandse samenleving weerspiegelt, en dat zich in principe richt op alle allochtone groepen die uitdrukking willen geven aan hun eigen cultuur en identiteit.³

Binnen het cultuurbeleid en meer specifiek in het architectuurbeleid is tot op heden weinig aandacht geweest voor de culturele heterogeniteit in de Nederlandse samenleving. Dat geldt andersom ook voor het minderhedenbeleid waarin kunstuitingen een sterk ondergeschikte rol spelen. In het WRR-advies vormen het vreemdelingen-, het integratie- en het cultuurbeleid de drie sporen voor het allochtonenbeleid.⁴ De invulling van het cultuurbeleid krijgt in het WRR-rapport niet veel aandacht. In zijn advies *De kunst van het artisjokken eten* probeert de Raad voor de Kunst in die lacune te voorzien. In dat advies blijft de architectuur echter volledig buiten beschouwing.⁵

Vanuit een oogpunt van cultuurbeleid is het zorgelijk als er groepen in de Nederlandse samenleving ontstaan die systematisch niet participeren in het culturele leven. Ons cultuurbeleid is immers gebaseerd op de stelling dat cultuur behalve individuele ontplooiing, ook maatschappelijke integratie dient. Het geloof in de bindende werking van cultuur stuurt het beleid in de richting van cultuurparticipatie. Een dilemma is steeds, of dat participeren moet verlopen langs de weg van de individuele assimilatie of groepsgewijs, via integratie van nieuwe (sub)culturen in ons bestel. De tegenstelling is uiteraard niet absoluut en beide benaderingen hoeven

¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid* (Den Haag, 1989), p. 69.

² Ministerie van WVC, *Investeren in cultuur, Nota cultuurbeleid 1993-1996* (Den Haag, 1992), p. 26, p. 36 en p. 51.

³ WRR, *Allochtonenbeleid* (1989), p.10.

⁴ WRR, *Allochtonenbeleid* (1989), p.25.

⁵ Raad voor de Kunst, *De kunst van het artisjokken eten, evaluatie beleid kunstuitingen van allochtonen* (Den Haag, 1989).

elkaar niet uit te sluiten. Toch wordt het beleid voor lastige keuzen geplaatst. Zijn Turkse kinderen geholpen met onderwijs in de eigen taal of moeten zij juist extra Nederlandse lessen krijgen? Ideaal voor de weifelaar is natuurlijk een én-én benadering, maar vermijden van keuzen is niet altijd mogelijk.

Migranten en architectuurbeleid

De betekenis van "participatie in het culturele leven" van migranten kan zich spiegelen aan de historie. De Portugese joden die in de 17de eeuw een synagoge bouwden aan het huidige J.D. Meijerplein in Amsterdam richtten een duidelijk zichtbaar symbool op van de eigen culturele identiteit. Dat deden zij uit eigen middelen, zoals toen vanzelfsprekend was. Anno 1993 is de waarde van hun bijdrage aan het Amsterdamse architectonisch erfgoed onomstreden en wordt de afronding van de, deels door WVC gefinancierde, restauratie van dit gebouw opge- luisterd door een lid van het koninklijk huis. Van belang is het onderscheid tussen tolerantie en actieve ondersteuning van culturele uitingen. Van de Nederlandse traditie om buitenlanders hier, ook cultureel, ruimte te bieden is in het verleden bijvoorbeeld door joden en hugenoten gebruik gemaakt. Financieel stond men daarbij volledig op eigen benen, want de gedachte dat de staat hierbij ondersteuning kan bieden is van betrekkelijk recente datum.

Opdrachtgevers

Groepen die nog nauwelijks een geschiedenis in Nederland hebben, kunnen uiteraard nog niet beschikken over gebouwen met een eigen culturele signatuur. Zij maken in de periode van vestiging allereerst gebruik van de bestaande bouw- en voorraad. Er is een overgangperiode voordat migranten als opdrachtgever betrokken raken bij nieuwbouwprojecten. In het algemeen gesproken is het dan nog maar de vraag in hoeverre een migrant als opdrachtgever van een bouwproject zijn culturele achtergrond wil uitdragen. Voor zover migranten opdrachtgever zijn is het allereerst zaak dat zij toegang hebben tot de algemene instrumenten van opdrachtgeversbeleid.

Gebruikers

Het is een andere vraag of er bij de nieuwbouw van gebouwen die door migranten in gebruik zullen worden genomen, sprake kan zijn van een specifiek "etnische" invulling van architectonische kwaliteit. Voorstelbaar is, dat dit specifieke karakter betrekking heeft op functionele kwaliteiten van het gebouw en op de esthetiek. Er kan een samenhang bestaan tussen beide aspecten. De behoefte om een gebouw een bepaald etnisch cachet mee te geven zal sterker zijn als dat gebouw ook door die groep wordt gebruikt (scholen, godsdienstige gebouwen, ontmoetingscentra).

Allochtonen maken feitelijk al gebruik van eigen (semi)openbare gebouwen. De bekendste voorbeelden daarvan zijn de moskeeën die her en der in Nederland zijn gebouwd. Een recent voorbeeld van een dergelijk gebouw is het badhuis voor vrouwen dat in de Utrechtse wijk Lombok wordt gebouwd.⁶ Andere voorbeelden van dergelijke openbare gelegenheden zijn scholen en begraafplaatsen. Daarnaast lijken allochtonen vanuit hun leefwijze vaak andere eisen te stellen aan de openbare ruimte. Plaatsen waar men elkaar kan ontmoeten, waar men kan flaneren of op een mooie dag kan picknicken met het gezin. In hoeverre wordt daar rekening mee gehouden bij het stedenbouwkundig ontwerp en de inrichting van het openbaar

⁶ *Volkskrant* 10 april 1993, "Utrecht krijgt eerste badhuis voor vrouwen".

gebied? Zo is in een Haagse stadsvernieuwingsbuurt een esplanada aangelegd en bestaan er in Utrecht plannen voor een "kasbahachtig" winkelgebied in de wijk Lombok. In Amsterdam is onlangs een oosterse markt aan het IJ geopend.

Als het architectuurbeleid van de rijksoverheid zich op specifieke gebouwen voor groepen migranten gaat richten, komen we op gevaarlijk gebied. Er is niet duidelijk uitgesproken in hoeverre allochtonen recht hebben op ondersteuning van de Nederlandse staat als zij wensen vast te houden aan hun eigen culturele tradities. De keus tussen integreren of assimileren is ook voor de rechtstreeks betrokkenen niet vanzelfsprekend. Hier is steeds een richtingensrijd gaande, mogelijk in combinatie met generatieconflicten. Ingrijpen van de overheid gaat daarom haast per definitie gepaard met de keus voor een bepaalde richting binnen de migrantengemeenschap, met als gevaar dat juist de meest behoudende stroming subsidie krijgt of gebruikseisen ziet bekrachtigd. Deze groep heeft immers een vraag die het sterkst afwijkt van wat in Nederland gebruikelijk is.

Ontwerpers

De participatie van allochtonen in de vakgemeenschap geeft een divers beeld te zien. Er zijn nogal wat architecten afkomstig uit voormalige Nederlandse koloniën (Suriname, Nederlandse Antillen, Indonesië), die veelal in Nederland zijn opgeleid. Er zijn enkele Turkse en Marokkaanse architecten in Nederland werkzaam die veelal buiten Nederland zijn opgeleid.

De geringe participatie van de buitenlanders die we "allochtonen" noemen, heeft niet zozeer te maken met het gegeven dat zij uit het buitenland afkomstig zijn, maar dat zij hun herkomst combineren met een (grosso modo) zwakke positie in onze samenleving. Allochtoon in die zin zijn niet de Duitsers - die de grootste groep buitenlanders in Nederland vormen - en evenmin de hier woonachtige Japanners. Wel allochtoon volgens deze beleidsdefinitie zijn de Surinamers, Turken en Marokkanen. Het feit dat er weinig architecten afkomstig zijn uit deze minderheidsgroepen weerspiegelt hun zwakke positie in termen van opleiding en scholing. Uiteraard is deze achterstandsituatie niet door architectuurbeleid te beïnvloeden.

De reizende tentoonstelling "Altijd op reis" liet het werk van allochtone architecten zien. Deze presentatie diende zeker niet om te tonen dat er een duidelijk verband bestaat tussen het werk en de afkomst van de ontwerpers. Eerder het tegendeel; bij het samenstellen van de tentoonstelling bleek dat er eigenlijk geen grote verschillen in het ontwerpen bestaan tussen allochtone en autochtone architecten. Een van de doelstellingen van de tentoonstelling was te laten zien dat het architectenberoep ook voor allochtonen bereikbaar is. Deze presentatie zal vermoedelijk botsen met de verwachtingen van bezoekers die menen iets anders te zien te krijgen dan wat de hedendaagse architectuur te bieden heeft. Opdrachten aan allochtone architecten leveren niet automatisch allochtone architectuur op. Het bouwen in een internationaliserende samenleving kent maar weinig lokale of regionale variëteit.

Vraagstelling en rapportage

In dit onderzoek gaat het om de relatie tussen de architectuur en de multiculturele samenleving. De hoofdvraag van het onderzoek is welke weerslag de multiculturele samenleving op de architectuur en stedenbouw heeft. Voorbeelden worden geïnventariseerd waarbij de architect of de opdrachtgever heeft ingespeeld op of

zich heeft laten inspireren door een allochtone cultuur. Vooral de woningbouw, de moskeebouw en de inrichting van de openbare ruimte in de grotere Nederlandse steden bieden ontwerpen met expliciete aandacht voor de verschillende eisen van diverse culturen.

In dit rapport geven we allereerst een historische schets van de instroom van buitenlanders in de Nederlandse samenleving vanaf de zestiende eeuw en hun invloed op de gebouwde omgeving. Juist aan het architectonisch erfgoed is te zien hoe eens marginale groepen een plaats in het establishment veroverden. Als vergelijkingsmateriaal voor de integratie van allochtonen wordt aandacht besteed aan de emancipatiebewegingen van katholieken en arbeiders in de negentiende en begin twintigste eeuw en de uitwerking hiervan in bouwstijlen en bouwinitiatieven.

Aan de hand van concrete voorbeelden wordt vervolgens het huidige bouwen voor minderheden geschetst en de dilemma's die dat in de samenleving oproept. Bij woningplattegronden, de stedenbouwkundige planvorming, de inrichting van de openbare ruimte en de bouw van religieuze bouwwerken tot en met de ouderenhuisvesting voor allochtonen speelt de vraag of in functionaliteit en vormgeving de eigen culturele identiteit van minderheden al dan niet tot uitdrukking moet worden gebracht. De beschrijvingen in dit rapport richten zich vooral op de rol van opdrachtgever, ontwerper en gebruiker in heden en verleden bij het bouwen voor en door minderheden. Aan het slot trekken we daaruit onze conclusies en doen aanbevelingen voor een bouwkunstbeleid gericht op de architectuur in een multiculturele samenleving.

In een bijlage geven we enige kwantitatieve informatie over de huidige bevolkingsopbouw naar herkomst en de plaats van de allochtonen in de samenleving, en een beschrijving van het minderhedenbeleid.

- 3 De asjkenazische synagogen: de Grote Synagoge van Elias Bouman en Daniel Stalpaert (ca. 1670) en de Nieuwe Synagoge, waarschijnlijk van stadsarchitect G.F. Maybaum (ca. 1750)
Thans Joods Historisch Museum
- 4 De Portugese esnoga van Elias Bouman (1671-1675)

2 MINDERHEDEN EN ARCHITECTUUR; EEN HISTORISCHE SCHETS

De Nederlandse samenleving is van oudsher pluralistisch. Al in de zeventiende eeuw trof men er een grote verscheidenheid aan godsdiensten aan, hetgeen wijst op een zekere tolerantie ten opzichte van andere dan de dominante geloofsrichtingen. Deze verdraagzaamheid maakte van de Republiek een belangrijke uitwijkplaats voor velen die elders om hun overtuiging niet werden geduld.⁷ Na de val van Antwerpen in 1585 werd de nog jonge Republiek der Verenigde Nederlanden geconfronteerd met een geweldige stroom immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden. In Leiden bijvoorbeeld bedroeg het aantal immigranten tussen 1581 en 1621 ongeveer 28.000. Het betekende dat het inwonertal bijna verviervoudigde. Leiden had toen een sterk uitheemse, vooral Zuidnederlandse inslag. Bij de volkstelling van 1622 bleek nog steeds de meerderheid van de bevolking van Zuidnederlandse afkomst.⁸

Vele immigranten gingen naar Amsterdam, dat hierdoor een onstuimige groei doormaakte. Tussen 1580 en 1675 steeg het inwonersaantal van ongeveer 30.000 tot ruim 200.000, vooral als gevolg van immigratie. Onder de nieuwkomers namen de calvinisten de belangrijkste plaats in, gevolgd door lutheranen, doopsgezinden, joden, en ook katholieken. De uittocht uit de Zuidelijke Nederlanden had zowel economische als godsdienstige redenen. De vaak kapitaalkrachtige vreemdelingen leverden een grote bijdrage aan de opbloei van handel, nijverheid en cultuur en door deze impuls kon Amsterdam de rol van Antwerpen als centrum van de wereldhandel overnemen.⁹ In totaal vestigden zich zo'n 150.000 protestanten uit het zuiden in de Republiek der Verenigde Nederlanden. De meer welgestelde nieuwkomers in Amsterdam gingen aan de grachten wonen. Wie een stuk grond aan de grachtengordel had bemachtigd liet een woonhuis ontwerpen door architecten van Noordnederlandse afkomst, zoals Hendrick de Keyser of Jacob van Campen, of van Zuidnederlandse afkomst zoals Philips en Justus Vingboons. Daarbij was de smaak van de opdrachtgever doorslaggevend, niet zijn afkomst. Zo vond de bouwstijl van Philips Vingboons veel navolging.

Na 1685 kwamen, net als een eeuw eerder, geloofsvluchtelingen naar het noorden: de hugenoten uit Frankrijk. Ongeveer 12.000 van hen vestigden zich in Amsterdam. Verder leidden vervolgingen in Duitsland, Polen en andere Middeneuropese gebieden tot aanhoudende immigratie van joodse gezinnen. In 1795 was 10 procent van de Amsterdamse bevolking joods; veel joden woonden uit eigen wil in de zogenaamde jodenbuurt in het oosten van de stad, waar verschillende synagogen waren gebouwd.

⁷ WRR, *Allochtonenbeleid* (1989), p. 49.

⁸ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1991), p. 44.

⁹ Zie Dedalo Carasso, *Amsterdams geschiedenis in vogelvlucht* (Amsterdam, 1985), p. 20 e.v. Verder Gerrit Vermeer, Ben Rebel en Jan Jüngen (red.), *d'Ailly's historische gids van Amsterdam*, Den Haag (1992), en Els ten Napel en Benno van Tilburg (red.), *Amsterdamse sinjoren 1576-1622: in het voetspoor van Antwerpse immigranten* (Amsterdam, 1993), p. 10 e.v.

De stedelijke ondertrouwregisters van de gemeente Amsterdam geven een goed beeld van het aandeel migranten binnen de Amsterdamse stadsmuren. Van de ingeschrevenen die te Amsterdam tussen 1600 en 1700 voor het eerst in het huwelijk traden, kwam 58 procent van buiten de stad; 26 procent was afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden en 32 procent uit het buitenland. Tussen 1700 en 1800 kwam 48 procent der ondertrouwen van buiten Amsterdam; 23 procent uit de Noordelijke Nederlanden en 25 procent uit het buitenland. De meeste buitenlandse jonggehuwden kwamen uit Duitsland.

Integratie avant la lettre

Hoe zijn de talrijke nieuwkomers in de samenleving opgenomen? Ieder van buiten de stad werd beschouwd als vreemdeling. Pas door de verwerving van het poorterschap hoorde men er juridisch bij. Vermoedelijk sloot de nieuweling zich aan bij een milieu waartoe hij behoorde. Aangezien de 19de-eeuwse Duitse immigranten binnen de familiekring soms nog tot in de derde generatie Duits als voertaal hanteerden, mag men veronderstellen dat de oorspronkelijke identiteit van de immigrant in de 17de en 18de eeuw nog lang bleef bestaan.¹⁰ Dat de nakomelingen van de Franse en Waalse protestanten in Amsterdam de Franstalige Waalse kerk bleven bezoeken wijst ook daarop. Anno 1993 kent Nederland overigens nog twee bejaardenoorden die uitgaan van de Waalse kerk. Het bejaardenoord, een typisch produkt van de Nederlandse verzorgingsstaat, ademt hier een bijzondere Frans-protestantse sfeer.

De christelijke immigranten integreerden sneller dan de joodse. De joden behielden hun eigen identiteit, al kreeg die een duidelijk Nederlands karakter. Er waren in de Amsterdamse samenleving twee joodse gemeenschappen, de Portugese en de Hoogduitse, die verschillende synagogen hadden. De onderlinge omgangstaal van de Duitse en Middeneuropese joden was vaak Jiddisch. Er bestond ook een bloeiende joodse literatuur van Spaanse, Portugese, Hebreeuwse en Jiddische geschriften, waartoe de aanwezigheid van beroemde joodse drukkerijen veel bijdroeg. Zo werd Amsterdam in de 17de en 18de eeuw een internationaal centrum van joodse cultuur. Overigens werden de joden in de stedelijke wetgeving in economisch opzicht achtergesteld: zo konden zij het poorterschap niet door vererving behouden, maar moesten het telkens weer kopen. Joden mochten slechts van enkele gilden lid worden, zoals de boekdrukkers en boekverkopers. Het houden van een winkel was meestal verboden. Als gevolg hiervan waren de mogelijkheden van bestaan voor de joodse bevolkingsgroep beperkt; het waren vooral de straat- en markthandel en voor enkelen de groothandel en het grootbedrijf, zoals de opkomende diamantindustrie, waar geen gilden bestonden.

In 1578 was de gereformeerde kerk de "staatsgodsdienst" geworden, maar slechts een deel van de Amsterdammers behoorde ertoe. Ook vele immigranten waren of werden niet gereformeerd. De godsdienstige tolerantie van de stedelijke regenten had grenzen. Lutheranen, doopsgezinden, rooms-katholieken en joden mochten geruime tijd hun godsdienstoefeningen niet openlijk houden. Pas omstreeks 1630 kwam daar verandering in, en werden hun kerkgebouwen van buitenaf herkenbaar. In een aantal Amsterdamse woonhuizen vindt men nu nog achter de gevels schuilkerken terug die herinneren aan de tijd waarin de niet-gereformeerden ervoor moesten zorgen geen aanstoot te geven.

¹⁰ Carasso (1985), p. 29.

Culturele diversiteit en gebouwde omgeving

Natuurlijk, de geschiedenis herhaalt zich niet. Toch is de actuele beleidsdiscussie gebaat bij enig zicht op het verleden. Zeker bij cultuurbeleid, dat er immers mede op is gericht om ervaringen van voorgaande generaties een inspiratie te laten zijn voor nieuwe ontwikkelingen.

De boven gegeven schets brengt in herinnering dat volksverhuizingen niet iets nieuws onder de zon zijn. Als we kijken hoe eerder groepen nieuwkomers in Nederland hun stempel op de gebouwde omgeving zijn gaan zetten, tekent zich een patroon af, door alle historische verschillen heen. Misschien is patroon een wat groot woord voor een voor de hand liggende opeenvolging: nieuwkomers in een verstedelijkt gebied doorlopen eerst een fase waarin zij gebruik maken van de gebouwenvoorraad zoals zij die aantreffen. Zelfs veroveraars moeten genoeg nemen met bestaande paleizen als ze niet in tenten willen overnachten. Des te sterker geldt dit voor degenen die zonder veel macht of bezit aankomen en in de marge van de samenleving beginnen. Zij kleuren in die eerste fase misschien het straatbeeld, maar het decor is door anderen in de loop van generaties opgebouwd. Later, in samenhang met de versteviging van hun economische en sociale positie, kan dan een fase volgen waarin zij ook zelf als opdrachtgever en eventueel architect hun stempel drukken op de gebouwde omgeving. Het bereiken van een zekere welstand is voorwaarde, zowel voor het investeren in duurzame gebouwen als voor het verwerven van de kennis die nodig is om zich op bouwkunde toe te leggen. Dat geldt voor nieuwkomers zowel als autochtonen.

Meebouwen veronderstelt het vermogen kapitaal te mobiliseren en een zekere mate van ingeburgerd zijn. Daaraan vooraf zien we vaak een emancipatieproces. Deze ervaring lijkt mee te spelen in de huidige beleidsaandacht voor de relatie tussen allochtonen en gebouwde omgeving. Bestuurders en politici willen graag duidelijk maken dat allochtonen geen tweederangs burgers zijn. Dus is het zaak dat zij, als volwaardige Nederlanders, hun aanwezigheid ook architectonisch kunnen uiten.

Hoe goed de bedoelingen ook zijn, het gevaar bestaat dat oorzaak en gevolg door elkaar gaan lopen. Als groepen eigen gebouwen neerzetten, kan dat een uiting zijn van hun emancipatie - maar via bouwen alleen is geen verandering te brengen in maatschappelijke achterstand.

Verder is het goed om te vermelden, dat veranderingen in de gebouwde omgeving een zaak van lange adem zijn. Ook dat hoort tot de Nederlandse (en Europese) traditie: de gebruiksduur van gebouwen strekt zich hier uit over tientallen, zelfs honderden jaren. Daarmee is de gebouwde omgeving een relatief traag veranderend fenomeen. Het weerspiegelen van maatschappelijke veranderingen gebeurt altijd met een zekere vertraging.

Van gebruikers naar opdrachtgevers

De snelle groei van de Amsterdamse bevolking tot in de tweede helft van de 17e eeuw maakte een grote bouwinspanning nodig. Mensen en hun bedrijven moesten worden gehuisvest. De immigranten in deze periode brachten niet alleen hun werkkraft. Sommigen van hen hadden ook kapitaal en daarmee de mogelijkheid om als opdrachtgever woonruimte te laten neerzetten. Minderheden in het 17de-eeuwse Amsterdam bedienden zich bij de bouw van hun woonhuizen van de hier gangbare bouwstijlen, maar die waren niet honderd procent Hollands.

Al is internationalisering een van de kenmerken van de hedendaagse cultuur, binnen de meer beperkte schaal van Europa is er al langer beïnvloeding over de grenzen heen. In de architectuur was het 17de-eeuwse "Hollandse Classicisme" vooral geïnspireerd op Franse voorbeelden.¹¹ Architecten als Jacob van Campen en de gebroeders Vingboons pasten de stijl zowel in openbare gebouwen als in woonhuizen toe. In de 18de eeuw werd de Franse invloed nog groter. De ornamenten van de opeenvolgende Franse Lodewijkstijlen waren steeds het eerst in de interieurs van de woningen van de Amsterdamse regenten en rijke burgers te vinden. De Franse hofstijl van Lodewijk XIV werd in de Republiek geïntroduceerd door de in 1686 uit Frankrijk verdreven hugenoot Daniël Marot. Na 1700 werden de ornamenten van de stijl ook toegepast op gevels. Deze stijl blijft, ook bij eenvoudiger woonhuizen, in Amsterdam gangbaar tot omstreeks 1740. Daarna komt, tot omstreeks 1770, de lichtere en grilliger Lodewijk XV-stijl, de Franse rococo naar voren. Hierop volgt de strakkere Lodewijk XVI-stijl waarin gestreefd wordt naar symmetrie. Deze Franse invloed weerspiegelt niet zozeer de immigratie van buitenlandse architecten alswel het prestige van de Franse staat en cultuur.

De immigranten bouwden zoals gezegd hun woonhuizen niet opvallend anders. Hun herkomst en identiteit kwam soms wel op de voorgevel tot uiting in uithangborden en -tekens, opschriften en gevelstenen.¹² Als zij tehuizen voor sociale zorg lieten bouwen, zoals de weeshuizen, waren die meestal sober uitgevoerd en uiterlijke kentekenen en opschriften ontbraken.¹³ (zie afb. 1).

Kerken van protestantse minderheden

Specifieker waren de niet-calvinistische kerkgebouwen.¹⁴ Dat waren veelal hoge ruimten met galerijen, omdat ze moesten verrijzen op smalle en min of meer verborgen percelen. De Remonstrantse kerk op de Keizersgracht, de schuilkerk De Rode Hoed, werd gebouwd omstreeks 1630 en was de eerste vertegenwoordiger van dit nieuwe bouwtype, de galerijkerk. Deze bijzondere kerk (genoemd naar een gevelsteen) had aan drie zijden twee galerijen boven elkaar en werd nadien nagevolgd door vrijwel alle niet-hervormde geloofsgenootschappen. De Oude Lutherse Kerk aan het Spui (1632-33) herinnert van buiten nog aan de hervormde Zuiderkerk en Westerkerk door het gebruik van transeptachtige uitbouwen, maar van binnen is het een galerijkerk met galerijen aan vier zijden.

In de tweede helft van de 17de eeuw was het aantal lutheranen door de vele immigranten zo groot geworden dat een tweede kerk noodzakelijk was. De verhouding tussen de lutheranen en de Hervormde kerk was verbeterd, en zij kregen toestemming om een monumentale kerk aan het Singel te bouwen. Het geld kwam voor een belangrijk deel uit Duitsland en Scandinavië. De Ronde Lutherse Kerk (1668-1671) heeft een opvallend uiterlijk, zowel door de ronde vorm als door de grote afmetingen (er konden 5.450 mensen een plaats vinden, de helft ervan op

¹¹ Vermeer (1992), p. 14-17.

¹² Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam* (Amsterdam, 1992), p. 36.

¹³ R. Meischke en B. Haak, *Amsterdams Historisch Museum* (Den Haag, 1988), pp. 53-54.

¹⁴ Zie W. Kuyper, *Dutch classicist architecture: a survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625 to 1700* (Delft, 1980), pp. 34-44.

de twee galerijen). De architect Adriaan Dortsman bouwde de kerk in een strenge classicistische stijl. Doordat de centrale ruimte voor de helft door galerijen was omgeven zaten de kerkgangers in een halve cirkel, als in een antiek theater. In de gevelvlakken zijn enorme rechthoekige vensters aangebracht, een uitzondering omdat men in de kerkbouw over het algemeen vast bleef houden aan traditionele rondboogvensters. De kerk wordt overdekt door een koepel met een lantaarn, bekroond door een zwaan, het symbool van Luther. Mede door de goede verhoudingen wordt de kerk beschouwd als een van de mooiste van de 17de eeuw.¹⁵ (zie afb. 2).

Synagogen

De sefardische en asjkenazische joden hielden hun godsdienstige bijeenkomsten eerst in verbouwde woonhuizen of in pakhuizen. In Amsterdam waren die te vinden op het binnen de omwalling getrokken eiland Vlooienburg, het latere Waterlooplein.

In de loop van de 17de eeuw nam ook het maatschappelijk gewicht van de joden zo sterk toe, dat zij synagogen konden bouwen op in het oog lopende plaatsen. De Grote Synagoge van de Duitse joden nabij het huidige Waterlooplein is gebouwd omstreeks 1670 door de architect Elias Bouman onder toezicht van de stadsarchitect Daniël Stalpaert. Omdat joden elders in West-Europa niet van de straat zichtbare godshuizen mochten bouwen was dit gebouw het eerste in zijn soort. De synagoge is gelegen op een open en opvallende plaats, op de hoek van een gracht en een drukke straat, en weerspiegelt daarmee het officieel getolereerd worden van de joden. Een van de nieuwigheden van het gebouw, dat in een strakke classicistische stijl is gebouwd, is de vierkante plattegrond. Een centraalbouw hebben in Amsterdam ook de hervormde Amstelkerk en Oosterkerk uit dezelfde tijd. De kubusvormige sjoel heeft galerijen aan drie zijden die op vier grote zuilen rusten. Men bleef aan deze galerijen, die in schuilkerken zeer gebruikelijk waren, vasthouden als de meest geschikte plaats voor vrouwen. Aan het gebouw was een rituele badruimte toegevoegd. Later verrezen ernaast nog enkele asjkenazische synagogen met kenmerken van de Lodewijkstijlen (zie afb. 3).

De Portugese synagoge werd gebouwd tussen 1671 en 1675 tegenover de Duitse synagoge. Het gebouw is nog opvallender gelegen en het is veel groter. Architect was ook hier Elias Bouman. De synagoge is een rechthoekige variant van de Duitse sjoel en gebouwd in de sobere en strakke classicistische bouwtrant die voor deze periode kenmerkend is. De versiering van de gevels verwijst symbolisch naar de tempel van Salomo. Het gebouw trok veel aandacht, zoals blijkt uit de talrijke afbeeldingen die ervan werden gemaakt, maar het had weinig of geen architectonische invloed - alle grote kerken in de Republiek waren al gebouwd.¹⁶ (zie afb. 4).

¹⁵ Kuyper (1980), p. 24; Vermeer (1992), p. 261.

¹⁶ Kuyper (1980), p. 40.

Begraafplaats

De rituele momenten zijn bij uitstek gelegenheden waarbij mensen uiting geven aan de bijzondere gebruiken binnen hun gemeenschap. Dat geldt zowel voor de periodieke religieuze ceremonies als voor de grote gebeurtenissen in het leven van individuen: geboorte, huwelijk, dood. Tegenwoordig zijn begraafplaatsen een belangrijke vindplaats van allochtone cultuuruitingen. Dat was ook vroeger zo, getuige bijvoorbeeld de begraafplaats van de Portugese joden in Ouderkerk aan de Amstel. Het bezit van een eigen begraafplaats moet voor de Sefardim evenveel betekend hebben als het openlijk kunnen belijden van hun godsdienst.¹⁷ De begraafplaats werd aangelegd vanaf 1614. Nergens elders hebben de joodse grafstenen zo'n rijke decoratie en zoveel figuratieve voorstellingen. De oudste tomben hebben een on-Hollands karakter en lijken op die uit de joodse wereld buiten Nederland. Er is invloed van tradities uit het Middellandse-Zeegebied en het Nabije Oosten. De rijkste tombes zijn sarcofaagvormig of hebben een driekantig of cilindervormig dak. De overeenkomsten met joodse begraafplaatsen in Livorno, Hamburg en Praag zijn opvallend. Later worden de graftekens eenvoudiger en krijgen tekststenen, die ook al eerder voorkwamen, de voorkeur. In de 18de eeuw zijn die soms nog fraai gecalligrafeerd; in de 19de en 20ste eeuw worden ze soberder. Bij de stenen met een voorstelling sluit men vanaf ongeveer 1630 aan bij de Nederlandse grafkunst. Compositie en ornament gaan lijken op die van christelijke grafstenen in kerken; er verschijnen cartouches, wapens en vanitas-symbolen als de zandloper. Maar ongewoon is de uitbundige versiering met bloemmotieven op sommige stenen (zie afb. 5).

Armeniërs¹⁸

Vanaf omstreeks 1630 kwamen er regelmatig Armeense kooplieden naar Amsterdam, en vanaf het midden van de eeuw steeg hun aantal sterk. Zij hielden eerst hun godsdienstoefeningen in een schuilkerk in een pakhuis. In 1714 gaf het stadsbestuur toestemming om een kerk te bouwen die ook vanaf de straat herkenbaar was. Een reden was misschien dat de Armeniërs het gezag van de paus niet erkenden en dus geen "papisten" waren. Al eerder hadden de Hoogduitse en Portugese joden toestemming gekregen grote bedehuizen te bouwen. De Armeniërs bouwden hun kerk aan de Kromboomssloot, een smalle gracht in wat nu de Nieuwmarktbuurt heet. Het gebouw heeft rondboogvensters en kreeg in 1749 een nieuwe toegang met een hek in Lodewijk XV-stijl. Boven de deur is een Armeens opschrift aangebracht. Het gebouw heeft later gediend als Lutherse, Schotse en Rooms-Katholieke kerk. In 1986 kocht de Armeense gemeenschap het gebouw terug en er is nu weer een Armeens-Apostolische kerk in gevestigd. In een zijstraat staat nog het huis waar in de 18de eeuw een Armeense priester woonde, herkenbaar aan de gevelsteen met een miskelk en hostie en een Armeens opschrift.¹⁹ Voor de goede verstaander is het van oudsher multiculturele karakter van onze samenleving terug te vinden in de gebouwde omgeving - maar velen zullen bij de stadswandeling een gids nodig hebben om de Armeense invloed te herkennen.

¹⁷ F. Konijn, "De grafstenen van Bet Haim", in R. Kistemaker en T. Levie (red.), *Exodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680* (Amsterdam, 1987), p.90, waaraan ook het volgende is ontleend.

¹⁸ Het volgende is ontleend aan Vermeer e.a. (1992), p. 171.

¹⁹ Boers (1992), p. 108.

De katholieken

De katholieken in het Amsterdam van na de reformatie werden misschien wel getolereerd, maar ze kregen lange tijd weinig ruimte om hun culturele identiteit via het bouwen tot uiting te brengen. Ook een autochtone minderheid kan monddood worden gemaakt. De meeste van de rooms-katholieke schuilkerken waren tot ongeveer 1640 dan ook heel eenvoudig.²⁰ In 1656 werden in een klacht van de Hervormde Kerk bij het Amsterdamse stadsbestuur 62 plaatsen genoemd waar roomse erediensten plaatsvonden. Het zullen meestal wel eenvoudige kamers in particuliere woonhuizen zijn geweest. Het stadsbestuur antwoordde na enige tijd dat een onderzoek geen bewijzen had opgeleverd. Langzamerhand werden er meer permanente plaatsen voor de godsdienstoefeningen ingericht. Door de bovenverdiepingen van een huis door te breken werd een hoge van galerijen voorziene zaal gemaakt, meestal met een kleine oppervlakte. Een overgebleven voorbeeld is "Onze Lieve Heer op Zolder" aan de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam. In een volgende periode, die duurde van ca. 1670 tot de Franse Revolutie, werden deze huiskerken geleidelijk groter en werd ook de begane grond erbij getrokken. Als enig voorbeeld hiervan is de huiskerk op het Begijnhof in Amsterdam bewaard gebleven, in 1671 gebouwd door Philips Vingboons. In 1681 werden 26 "paepsche vergaderplaatsen" in Amsterdam genoemd. De meeste huiskerken, die hun in verband met de geringe grondoppervlakte boven elkaar geplaatste galerijen behielden, zijn in de 19de eeuw door neogothische kerken vervangen.

Katholieke emancipatie in de 19de en 20e eeuw

Katholieken wisten in de 19de en 20e eeuw hun positie binnen de Nederlandse samenleving te versterken, waarbij ook hun gebouwen herkenbaarder werden. Zij vormen het voorbeeld van een autochtone minderheidscultuur die er in slaagde te emanciperen. In het midden kan blijven of dit voorbeeld navolging verdient - als het al kan worden nagevolgd. In ieder geval werpt het licht op de interessante paradox dat hier kennelijk fundamentalisme en verzuiling nodig waren om een eind te maken aan bevoogding. Met als (voorlopig) laatste ironie dat na het grootste succes de religieuze identiteit aan betekenis verliest (bij voorbeeld op de ooit zo belangrijke strijdtoneelen van politiek en onderwijs).

De grondwet van 1848 bracht de katholieken vrijheid van godsdienst en kerkorganisatie. In 1853 komt het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Dat bracht een versnelling in de emancipatie. Een andere mijlpaal was de grondwet van 1917 die het stichten van katholieke scholen vergemakkelijkte. Fundamentalisten binnen iedere zuil kregen de gelegenheid de eigen subcultuur zo zuiver mogelijk aan de volgende generaties door te geven.

Kenmerkend voor de "katholieke herleving" was dat de achterstandssituatie waarin men eeuwenlang had verkeerd bijdroeg tot een gevoel van kwetsbaarheid, en daardoor bleef de onderlinge dwang tot conformisme lange tijd sterk. Nog in 1954 verboden de Nederlandse bisschoppen het lidmaatschap van het NVV, evenals het lezen van socialistische dagbladen en het regelmatig luisteren naar de VARA. Katholieken behoorden binnen hun eigen zuil te blijven. De toen nog echt katholieke Volkskrant ondersteunde dit bisschoppelijke Mandement: "De katholieke

²⁰ Zie voor het volgende Kuyper (1980), pp. 41-42.

neemt het met eerbied en leest het in gehoorzaamheid".²¹

In het voorafgaande zijn economische en sociale aspecten van het bouwen benadrukt. Inderdaad zijn kapitaal en macht belangrijke randvoorwaarden. Daarnaast spelen echter ook culturele oriëntaties mee.

Voor Nederlandse katholieken was niet altijd vanzelfsprekend dat zij zich in cultureel opzicht met hun land konden identificeren. In de 19de eeuw stonden zij aanvankelijk ambivalent ten opzichte van de zich ontwikkelende Nederlandse staat. Aan de wieg ervan hadden vooral de andere geloofsgemeenschappen gestaan. Toen de Fransen in 1814 waren verslagen, de onafhankelijkheid was hersteld en de Oranjevorst was teruggekeerd naar Nederland, kwam het vaderlands gevoel tot uiting "in lierzangen, odes en warme ontboezemingen". Ook onder de katholieken was er een jubelstemming, maar dan vanwege de terugkeer van paus Pius VII naar Rome.²²

In de loop van de 19de eeuw groeide bij de katholieken een gevoel van echte verbondenheid met vaderland en vorst. Van die verbondenheid werden de historische wortels gezocht in de middeleeuwen. Dat het middeleeuws verleden een tastbare vorm kreeg was vooral te danken aan een van de katholieke voormannen, Alberdingk Thijm, die zich opwierp als voorvechter van de neogothiek. De katholieken moesten van hem terug naar de 13de eeuw, toen "de kathedralen de harmonie van kerk en maatschappij, ja van hemel en aarde belichaamden".²³ In de architect Cuypers vond Thijm de man die zijn ideeën in steen vertaalde. Door het werk van dit tweetal is de neogothiek de stijl der katholieken geworden (zie afb. 6).

Maar de neogothiek was niet altijd katholiek.²⁴ Rond het midden van de negentiende eeuw kon een protestant nog met goed fatsoen voor een hervormd kerkgebouw ook deze bouwstijl kiezen. De zogenaamde stucadoorsgothiek, waarbij spitsboogvensters werden toegepast zonder dat er echte gothische constructies werden toegepast, was niet gebonden aan één geloof, en de keuze voor een middeleeuwse bouwstijl werd in de regel bepaald door persoonlijke voorkeuren. Vele architecten pasten voor hetzelfde kerkgenootschap meerdere stijlen toe. Pas toen mannen als Alberdingk Thijm de gothiek claimden en er een katholieke kleur aan gaven, wendden de protestanten zich van de gothiek af. Zij richtten zich nu op hun eigen glorie-tijd: de Opstand en de Gouden Eeuw. Zo grepen ze in het vervolg vooral terug op de bouwkunst van de Hollandse renaissance.²⁵

²¹ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht, 1992), p. 172.

²² P. Raedts, "Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) nr. 4, pp. 713-725.

²³ Raedts (1992), p. 721.

²⁴ Thomas H. von der Dunk, "Hoe katholiek is de neogothiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992), pp. 565-584.

²⁵ Von der Dunk (1992), p. 584.

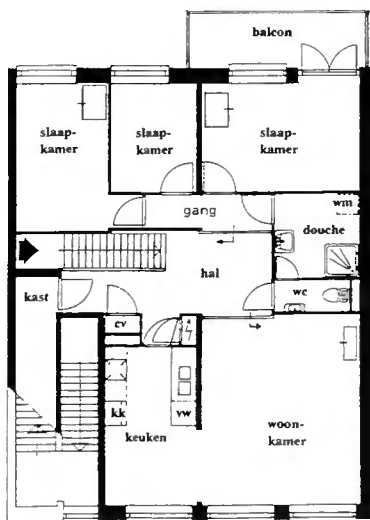

9 De Y-markt te Amsterdam

10 De flexibele woningplattegrond toegepast in de Punt Komma in de Haagse Schilderswijk

In het laatste kwart van de eeuw trad de katholieke herstelbeweging buiten het kader van het kerkgebouw en werd geprobeerd maatschappelijke organisaties op middeleeuwse voorbeelden te enten. Vakbonden dienden zich te laten leiden door het voorbeeld van de gilden. Zo gaf de greep naar de middeleeuwen vorm aan de katholieke identiteit en vestigde zij een katholiek groepsbewustzijn. Op het hoogtepunt van hun emancipatie zijn katholieken niet langer de verstolen gebruikers van bestaande gebouwen. Als opdrachtgever en architect gingen zij bewust een stempel drukken op de architectuur van de gebouwde omgeving. Tot ver in de twintigste eeuw bleef er een voedingsbodem voor een specifiek katholieke architectuur voor een breed scala van gebouwen: van kerken en scholen tot openbare gebouwen en complexen woningen. De meest invloedrijke pleitbezorger van de katholieke architectuur was in deze eeuw waarschijnlijk de Delftse hoogleraar Granpré Molière. Hij publiceerde onder meer in het Katholiek Bouwblad, een periodiek waarvan de titel inmiddels archaisch aandoet. De ideologische betekenis van de door Molière voorgestane architectonische vormtaal wordt echter vermoedelijk niet meer herkend, zelfs niet door de huidige lezers van architectuurartikelen in De Volkskrant. Inmiddels hebben we een deskundig reisleader nodig om te vertellen welke specifiek katholieke boodschappen de gebouwde omgeving uitzendt. Een vergelijkbaar lot hebben de andere bloedgroepen van het Nederlandse zuilensysteem ondergaan. Toch lijkt het interessant om nog een voorbeeld van een emancipatiebeweging in Nederland onder de loep te nemen.

Arbeiders

De maatschappelijke positie van negentiende-eeuwse arbeiders werd gekenmerkt door het samenvallen van sociale, culturele en economische achterstanden. Zeker aanvankelijk was hier veel minder dan bij de katholieken sprake van een eigen elite. Op huisvestingsgebied moest het initiatief tot verbetering dan ook komen van zaakwaarnemers uit andere sociale klassen. Bij het bereiken van verbetering speelde naar huidige maatstaven bevoogding een grote rol. Het vermogen om op eigen kracht verbetering te bereiken ontstond vooral in de twintigste eeuw.

Vanaf ongeveer 1870 zette de industrialisatie in Nederland door en rond 1910 behoorde ongeveer een kwart van de beroepsbevolking tot de industriële arbeidersklasse. Deze was ontstaan uit groepen van verschillende herkomst: nakomelingen van het 17de- en 18de-eeuwse stadproletariaat, voormalige landarbeiders en kleine boeren, en voormalige ambachts- en handwerkslieden uit steden en dorpen. De industriële arbeiders woonden voornamelijk in steden, waar de industriële bedrijvigheid geconcentreerd was. De steden - vooral die in het westen, maar ook die in de textielgebieden in Brabant en Twente - groeiden in deze periode sterk: hun bevolking verdubbelde vaak.²⁶ De bevolkingsgroei kwam voor een belangrijk deel door immigratie vanuit het platteland. De migranten kwamen meestal in gezinsverband en vestigden zich vaak in de buurt van familie of streekgenoten die al eerder waren gekomen. Veel mensen van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden en uit Noordwest-Brabant gingen naar Rotterdam, veel Friezen en Groningers naar Amsterdam.

De stedelijke bevolkingsgroei ging veel sneller dan de toename van het aantal

²⁶ Zie A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie* (Amsterdam, 1986), p. 24. Ook het volgende is daaraan ontleend.

woningen. De oude volksbuurten raakten overbevolkt: woningen werden opgedeeld tot eenkamerwoningen zonder licht, lucht of water, en kelders en zolders als woonruimte in gebruik genomen. De hygiënische omstandigheden in deze buurten waren meestal erbarmelijk. De negentiende-eeuwse trek naar de steden leidde tot schrijnender misstanden dan de komst van gastarbeiders in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dat in aanmerking genomen zijn er ook overeenkomsten: de migratie naar gebieden met industriële werkgelegenheid, de klachten over 'uitwonen' omdat te veel mensen van een te kleine behuizing gebruik maken.

Na 1870 begon de bouw van aparte arbeiderswijken buiten de oude bebouwingsgrenzen door particuliere bouwers. De kwaliteit van deze woningcomplexen was niet hoog, maar ze waren wel een vooruitgang boven de krotten in de oude buurten. De uitbreiding van de steden ging echter niet gelijk op met de bevolkingstoename, en bovendien vonden veel arbeiders de nieuwe woningen vanwege de hoge huren en de ligging weinig aantrekkelijk. De overbevolking van de oude buurten werd nauwelijks minder.

De Woningwet van 1901 bond de woningbouw aan regels en beoogde de bouw van arbeiderswoningen door niet op winst gerichte organisaties, die in de tweede helft van de 19de eeuw begonnen was, te stimuleren en financieel mogelijk te maken. De wet leidde vooral na de Eerste Wereldoorlog tot grootscheepse bouw van arbeiderswoningen voor de beter geschoolde arbeiders. Ook verschillende gemeenten begonnen nu met de bouw van arbeiderswoningen, vooral bestemd voor diegenen voor wie de woningen van de bouwverenigingen te duur waren. In de oude volksbuurten bleef het armste deel van de arbeidersbevolking achter.

In de loop van de 19de eeuw werd door de burgerij aandrang uitgeoefend op arbeidersgezinnen om hun leefwijze te veranderen. Men spreekt wel van een 'beschavingsoffensief'. Natuurlijk hing de positie van de burgerij ook steeds sterker af van de aanwezigheid van goed gedisciplineerde arbeiders. Zo zou een ordelijk en geregeld gezinsleven de uithuizigheid van de lagere klassen verminderen. Maar ook de arbeiders zelf verlangden ernaar meer tijd in hun gezin te kunnen doorbrengen. Deze grotere huiselijkheid uitte zich in het streven van de arbeiders naar verbetering van hun huisvesting. Rond de eeuwwisseling leefden vele gezinnen nog steeds in een- en tweekamerwoningen. Het waren echter vooral de beter betaalde arbeiders die de mogelijkheid hadden om een gerieflijker woning in een van de nieuwe buurten te huren.²⁷

Maar ook in de nieuwe wijken die na de invoering van de Woningwet verrezen was de woonsituatie niet ideaal. Vooral na de Eerste Wereldoorlog kwam door de schaarste aan woningen en de hoge huren samenwoning van gezinnen en onderhuur veel voor. Bewonersreglementen bevatten dan ook vaak een verbod op samenwonen en inwonen. Woningopzichteressen moesten daarop toezien.

Met de verbetering van de huisvestingssituatie ging men hogere eisen aan het wooncomfort stellen. Gezinnen die de beschikking kregen over een meerkamerwoning gingen al gauw een kamer inrichten als 'pronkkamer'. Vaak huisde het gezin in de keuken en reserveerde men de 'mooie kamer' voor de zondag. Het was de enige kamer die netjes gehouden kon worden, en status speelde ook een rol.

²⁷ Omstreeks 1890 besteedden arbeiders nog gemiddeld ongeveer de helft van hun uitgaven aan voedsel. Aan woonkosten (huur, verlichting en verwarming) werd ongeveer een kwart uitgegeven. De Regt (1986), p. 75.

Verder ging men een groter deel van het gezinsbudget aan de inrichting van de woning besteden. Socialistische organisaties trachtten de arbeiders op te voeden tot een verantwoorde woninginrichting. Zo vond bij de gezinnen van de Amsterdamse diamantbewerkers onder invloed van hun bond een door William Morris en Berlage geïnspireerde stijl ingang.²⁸

De toenemende belangstelling van de burgerij voor de huisvesting van de lagere klassen vanaf het midden van de 19de eeuw had ook te maken met de cholera-epidemieën die de steden teisterden. Men ging beseffen dat de verbreiding van de ziekte te maken had met de slechte hygiënische toestanden in de opeengepakte volksbuurten. Verbetering van de huisvesting van de armen zou de hele stedelijke bevolking ten goede komen. Maar daarnaast werd erop gewezen dat ook het lage zedelijke peil dat men de armen toeschreef, en dat onder meer tot uiting kwam in gebrek aan arbeidslust, te maken had met de slechte woontoestanden. Het *Verslag aan den Koning*, in 1855 uitgebracht door een commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, noemde 'het leven in hollen' als 'wieg en bakermat' van de zedeloosheid. Een goede woning zou de arbeider afhouden van alcohol en uithuizigheid en de werkzaamheid bevorderen. En er zou een einde komen aan de samenscholingen op straat die gemakkelijk konden ontaarden in opstandige bewegingen.²⁹

Er werden door de burgerij ook semi-filantropische bouwverenigingen opgericht met als doel 'verbetering van de huisvesting van de mingevoerde klasse'. De eerste kwam tot stand in 1851 in Amsterdam en werd al snel gevolgd door soortgelijke verenigingen aldaar en in andere steden. De betekenis van deze bouwverenigingen was niet zozeer gelegen in het aantal gebouwde woningen (in Amsterdam werd in de tweede helft van de 19de eeuw slechts 7 à 8 % van het totale aantal nieuwgebouwde woningen door deze verenigingen gebouwd). Veel belangrijker was de stimulans die van de verenigingen uitging op de sociale woningbouw na 1901 en hun bijdrage aan de ontwikkeling van normen waar goede arbeiderswoningen aan moesten voldoen. Die hadden vooral betrekking op hygiëne, maar ook moest de indeling van de woning het belang van het gezinsleven benadrukken. (Ook in de 20ste eeuw hadden bouw en indeling van arbeiderswoningen nog mede ten doel arbeidersgezinnen tot grotere huiselijkheid te brengen: de architecten van de Amsterdamse school ontwierpen in de jaren twintig kleine keukens, die moesten voorkomen dat het gezin in de keuken bleef hokken, en hooggeplaatste ramen, die de gezinsleden minder op de buitenwereld en meer op het gezinsleven binnenshuis moesten betrekken.³⁰

Het liefst bouwden de verenigingen eengezinswoningen, maar in de steden moesten zij om financiële reden wel etagewoningen bouwen. Dan probeerde men toch de woningen zo te ontwerpen dat zo weinig mogelijk gezinnen op één trap woonden, zodat het gezinsleven niet werd verstoord. Gemeenschappelijke ruimten, bijvoorbeeld voor de was, werden afgekeurd. In elke woning wilde men gescheiden slaapkamers voor ouders en kinderen, en gescheiden slaapkamers voor

²⁸ De Regt (1986), p.100.

²⁹ De Regt (1986), p. 175-177.

³⁰ De Regt (1986), pp.197-198.

jongens en meisjes. Ledikanten hadden de voorkeur boven bedsteden, alkoven hadden afgedaan. Alle woningen moesten waterleiding en privaat binnenshuis hebben. Om economische redenen konden deze eisen overigens lang niet altijd gerealiseerd worden. De bouwverenigingen bedoelden te bouwen voor verschillende categorieën arbeiders. Maar de huren van de nieuwe woningen waren flink hoger dan die van de oude krotten: men streefde naar een economisch verantwoorde opzet zodat kapitaalverschaffers niet werden afgeschrikt. Daarom trokken de verenigingen alleen de beter betaalde arbeiders als huurders aan. Bovendien selecteerden ze bij de verhuur, opdat alleen 'knappe werklieden' in de nieuwe huizen kwamen te wonen. Ook dat om de kapitaalverschaffers de zekerheid te bieden dat de woningen goed bewoond werden.

Om goed woongedrag te krijgen vond men daarnaast toezicht op de bewoning noodzakelijk: de bewoners moesten verplicht worden hun gedrag aan te passen. Vanaf het eind van de 19de eeuw werden woningopzichteressen aangesteld, die niet alleen het zakelijk beheer op zich namen maar ook door huisbezoek probeerden huurders tot betere bewoners op te voeden. Ze gaven raad over de hele leefwijze van het gezin. Later deden ook gemeenten bij het beheer van hun woningen een beroep op opzichteressen. Na de Eerste Wereldoorlog verloren dezen terrein, omdat de arbeiders zich niet langer wilden onderwerpen aan controle 'van bovenaf' en omdat zij dankzij de Woningwet de mogelijkheid hadden gekregen zelf woningbouwverenigingen op te richten. Ook veranderde het woongedrag van de arbeiders en nam de woonbeschaving toe. Zo verdwenen ook de woningcomplexen, die in de jaren tussen de Wereldoorlogen speciaal voor 'ontoelaatbare gezinnen' op afgelegen plekken in de grote steden waren gebouwd, in de loop van de jaren veertig weer.

Het betrekken van een behoorlijke driekamerwoning zat er, zoals uit het voorgaande blijkt, voor de meeste arbeidersgezinnen tot na de Eerste Wereldoorlog niet in. Toch verdient de filantropische woningbouw die vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot stand kwam de aandacht. De woonblokken van de eerste woningverenigingen markeerden immers het begin van een nieuw tijdperk in de geschiedenis van de Nederlandse woningbouw en zijn zeer belangrijk geweest voor de verdere ontwikkeling. Daarom worden hierna enkele van deze 'modelblokken' die in Amsterdam tot stand kwamen nader bekeken.³¹

De Vereniging ten behoeve der Arbeidersklasse (VA) werd in 1851 opgericht door een aantal vooraanstaande Amsterdammers om woningen te bouwen voor gezinnen van 'ambachtslieden en minvermogenden'. De vraag was in welke vorm men zou bouwen. De hofjes die in de voorgaande eeuwen tot stand waren gekomen voor armen, zieken en bejaarden leken niet de meest geschikte vorm van wonen voor arbeiders. Voorbeelden van arbeiderswoningen uit de eerste helft van de 19de eeuw ontbraken vrijwel geheel. Voorlopig had men slechts in Engeland en in Berlijn uitgevoerde woonvormen als aanknopingspunt. Het ging daarbij om het 'cottagestelsel' en het 'kazernestelsel', dat wil zeggen om een aantal vrijstaande huisjes, meestal twee onder een dak, en woonblokken. De cottages hadden de voorkeur, vooral omdat die niets gemeenschappelijks hadden, maar om economische redenen werd de keus voor hoge woongebouwen onvermijdelijk

³¹ Ontleend aan C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam, 1981).

geacht. De vraag was nu hoe de voordelen van de ene woonvorm zo in een woonblok konden worden ingebouwd dat de nadelen van het dicht opeen leven zo min mogelijk werden gevoeld. Iets eerder was op de Wereldtentoonstelling van 1851 in Londen een woonblokje gebouwd door de Engelse architect Roberts. Het gebouw bestond in feite uit vier 'cottageflats' in twee lagen, gebaseerd op een 'basic cell' van twee gespiegelde plattegronden ter weerszijden van een trap. Die basiseenheid was zo gestandaardiseerd dat er meerdere van op elkaar konden worden gestapeld tot een 'huis' en meerdere huizen tot een woonblok konden worden samengevoegd. De eerste Nederlandse 'flats' van de architecten Hana, Hamer en Leliman werden gebaseerd op dat patroon. Daarop zou in Nederland nog een eeuw lang worden doorgebouwd.

Het eerste blok van de VA werd gebouwd in 1852-1853 aan de Oostenburgermiddenstraat naar ontwerp van architect H. Hana. Het blok van achttien woningen in drie woonlagen bestond uit drie 'huizen', elk met een gemeenschappelijke voordeur en trap, waarmee per verdieping twee woningen toegankelijk waren. Ze lagen met gespiegelde plattegronden ter weerszijden van het trappenhuis en een gemeenschappelijke binnenmuur. Elke woning bestond uit twee vertrekken: een slaapkamer met een ijzeren ledikant aan de straatzijde en een woonkamer die met een breed driedelig venster uitzag op een achtertuin. De woonkamer was voorzien van een glazenkast, een privaat, een gootsteen, een kookkachel en een turfkist. De plattegrond was duidelijk ontleend aan het Engelse voorbeeld, maar de gevel deed door de vooruitspringende muurgedeelten en de vorm van de dakkapel eerder denken aan een driemaal herhaalde halsgevel van een 17de-eeuws burgerwoonhuis in de stijl van Vingboons. Het blok werd een succes: er meldden zich veel 'knappe' gegadigden en koning Willem III werd na bezichtiging beschermheer van de VA.³²

Het blok lag wat excentrisch aan de rand van de oude stad en kon daarom nog niet als hét model gelden. Dat gebouw verrees het volgende jaar. Eerst werd een prijsvraag gehouden om aan meer modellen te komen en om de belangstelling voor het woningvraagstuk te stimuleren. Deze werd gewonnen door J.H. Leliman, die een belangrijke architect in Amsterdam zou worden, maar het bekroonde ontwerp werd niet uitgevoerd. Verder ondernamen enkele leden van de VA nog een studiereis naar Engeland, Frankrijk en België. Het hoofdgebouw van de VA werd in 1854 gebouwd aan het Plantsoen, dat op de plaats van enkele bolwerken was aangelegd (nu de Planciusstraat, ten noordwesten van de Jordaan; de situatie is totaal veranderd). Deze ligging, aan een van Amsterdams eerste parkjes, maakte deel uit van het modelkarakter. Om kans op navolging te maken moest het ook wel op een opvallende plaats staan. Het ontwerp van architect P.J. Hamer omvatte 104 woningen van drie typen in één lang blok. Het blok bestaat uit zeven huizen en is in de lengte in tweeën gedeeld: de woningen, weer bereikbaar via een gemeenschappelijk trappenhuis, liggen rug-aan-rug. Hier is er dus een dubbele spiegeling. De woningen omvatten 1, 2 en 3 kamers. Het laatste type heeft ook een keuken, terwijl de kleinere woningen merkwaardig genoeg voorzien zijn van een bedstede - terwille van de verhuurbaarheid.³³ Verder lijkt de uitrusting van de

³² Schade (1981), p. 36.

³³ Pas omstreeks 1900 begonnen de bedsteden definitief uit de volkswoningen te verdwijnen; zie Vermeer (1992), p. 530.

woningen op die van het eerste blok, zo hebben alle typen een privaat. Voor de rug-aan-rugbouw zijn geen buitenlandse voorbeelden. Misschien is de toepassing ervan, nog wel in een modelblok, ingegeven door de ligging, en zeker door de kostenbesparing. De afwisseling van drie soorten woningen behoorde tot de bouwopdracht: de grotere woningen waren bestemd voor de 'meer gegoede volksklasse'. De sobere gevel met symmetrisch uitspringende muurdelen lijkt een vervolg op het classicisme van de stadsarchitect Van der Hart een halve eeuw eerder (bijvoorbeeld het Maagdenhuis). Het blok lijkt ook wel wat op het gepleisterde 19de-eeuwse burgerwoonhuis-in-de-rij en onder één daklijst, dat in verschillende ontmantelde steden in deze tijd op soortgelijke plaatsen werd neergezet. Voor arbeiderswoningen was de ligging, die ruimschoots licht en lucht garandeerde, uniek.

Om hygiënische redenen waren er in alle kamers ventilatiesleuven aangebracht die uitkwamen op het trappenhuis. Door de rug-aan-rugligging kon er immers niet worden doorgelucht, en bedorven lucht werd als een ziekteverwekker beschouwd. Ze werden echter door de bewoners wegens de tocht dichtgezet en wat later officieel buiten werking gesteld, ook al omdat ze de gehorigheid sterk vergrootten. Alle 104 woningen waren aangesloten op de gloednieuwe duinwaterleiding (het blok op Oostenburg moest het nog met twee pompen in een perkje stellen). De trappenhuisen en trapportalen namen betrekkelijk veel ruimte in beslag; niet om, in hedendaagse termen, als ontmoetingsplaats te dienen, maar eerder om afstand te scheppen tussen de gezinnen en ter bevordering van hygiëne en zedelijkheid. Opzichters hielden trouwens toezicht op de huurders. De verhuur ging aanvankelijk minder vlot dan bij het eerste blok, waarbij de huurprijs wel een rol zal hebben gespeeld.³⁴ Later (in 1890) bleken de huurders tevreden en werd alleen de gehorigheid als bezwaar genoemd (zie afb. 7).

Een tweede vereniging voor de huisvesting van de 'mingegoede klasse' te Amsterdam, Salerno, werd in 1853 opgericht. In 1855-1856 liet Salerno aan de Valckenierstraat 48 woningen in twee loodrecht op elkaar staande blokken van vier woonlagen bouwen, naar ontwerp van architect J.H. Leliman. Het voorgebouw bestaat uit twee huizen met elk twee tweekamerwoningen, op de verdiepingen via het trappenhuis te bereiken. Het privaat en de gootsteen waren in de slaapkamer geplaatst, waar ook een bedstede stond. Het achtergebouw bevat kleinere rug-aan-rugwoningen met 1 en 2 kamers. Ook hier waren de privaten in de slaapkamers - om te voorkomen dat deze bestemd werden als een soort pronkkamer, zoals vaak in de slaapkamers van het Planciusblok moet zijn gebeurd.³⁵ De twee zijden van het achterblok kijken uit op een binnenterrein dat gedeeltelijk was opgedeeld in vakken die als bleekveldjes dienden.

De voorgevel van het blok weerspiegelt net als de huizen van Hana en Hamer de

³⁴ De driekamerwoningen met keuken waren de grootste arbeiderswoningen die in de 19de eeuw in Amsterdam zijn gebouwd. Al spoedig bleek dat ze niet konden worden verhuurd, waarop ze over de lengte in tweeën werden gedeeld. Vermeer (1992), p. 530.

³⁵ Schade (1981), p. 80.

gekozen woningplattegronden.³⁶ De gevel is verlevendigd met uitspringende muurgedeelten en lichtgekleurde horizontale banden en lijsten. Het achtergebouw is veel eenvoudiger uitgevoerd.

Vanaf het eind van de 19de eeuw gingen de Nederlandse arbeiders meer een eigen elite ontwikkelen. De arbeidersaristocratie trad op als opdrachtgever van bijvoorbeeld vakbondsgebouwen (denk aan de Amsterdamse diamantbewerker). Terwijl sommige architecten sympathie hadden voor de arbeidersbeweging, ontstond na de Eerste Wereldoorlog ook een vooruitstrevende architectuur. We willen ons hier niet wagen aan een beschrijving van de ingewikkelde relatie tussen progressiviteit in de politiek en in de architectuur. In dit verband kan worden volstaan met de volgende simplificatie: niet alle architecten van het Nieuwe Bouwen hadden socialistische sympathieën, maar veel socialistische opdrachtgevers hadden wel affiniteit met het Nieuwe Bouwen. En daarmee ondersteunde de socialistische zuil een architectuuropvatting die niet tot doel had een specifieke cultuur uit te dragen - of het moest zijn de algemene cultuur van de moderne industriële samenleving. En ook daar zat een element van emancipatie in. Want terwijl architecten als Van Tijen op zoek waren naar de minima waaraan een goede (arbeiders)woning moest voldoen, waren zij ervan overtuigd dat de verschillen tussen minimum en maximum op het punt stonden te verminderen - ook de beter gesitueerden zouden gaan wonen in een functionele woning. Vanuit de arbeidersbeweging zag men geen aanleiding om functionalistische woningbouw nog een specifieke, bij voorbeeld sociaal-democratische uitstraling te geven. Hoogstens was er binnen eigen kring sprake van een beschavingsoffensief gericht op een smaakvolle woninginrichting. Terwijl zo het meubilair uiting gaf aan een cultuurpolitieke stellingname, kreeg de woning zelf een neutraal karakter. In de jaren twintig en dertig werd met het zoeken naar technische oplossingen voor de optimale 'woonmachine' de overgang gemaakt van de arbeiderswoning naar de universele woning. Zoals we straks zullen zien, bereikt men nu, in de jaren negentig, die universele woning vanuit de studie naar islamitische woonwensen.

Na de Tweede Wereldoorlog is de architectuur verder losgeraakt van politieke bewegingen. We wezen daar op in verband met de katholieke emancipatie. Ook de sociaal-democratische wethouder kiest een architect niet omdat deze goed in staat is de boodschap van de arbeidersbeweging uit te dragen. De laatste jaren is het medium architectuur zelf tot boodschap geworden.

Deze ontzuiling en individualisering stond een maatschappelijke oriëntatie van architecten niet in de weg. De grootscheepse bouwproductie van na de Tweede Wereldoorlog leidde in de jaren zestig tot onvrede en juist uit maatschappijkritische sentimenten zocht men inspiratie elders. De mobiliteit groeide en de traditionele studiereis naar Italië werd opgevolgd door expedities met verderweg gelegen bestemmingen. Al voordat op grote schaal migranten uit Noord-Afrika naar ons land kwamen, oriënteerden architecten zich op de architectuur en de samenleving uit deze regio. Het architectuurtijdschrift Forum publiceerde bijvoorbeeld een reisverslag van Delftse studenten onder het motto Kasba '64. Ook

³⁶ Overigens moest Leliman niets hebben van het Planciusblok, waarvan hij de gevel veel te lang en te eentonig vond: "De arbeiderswoning is de eenvoud zelve en mag evenmin gelijken op een paleis of gesticht, welks gevel honderd en meer gelijke en gelijkvormige gaten, lichtkozijnen genaamd heeft (...)". Geciteerd bij Schade (1981), p. 196.

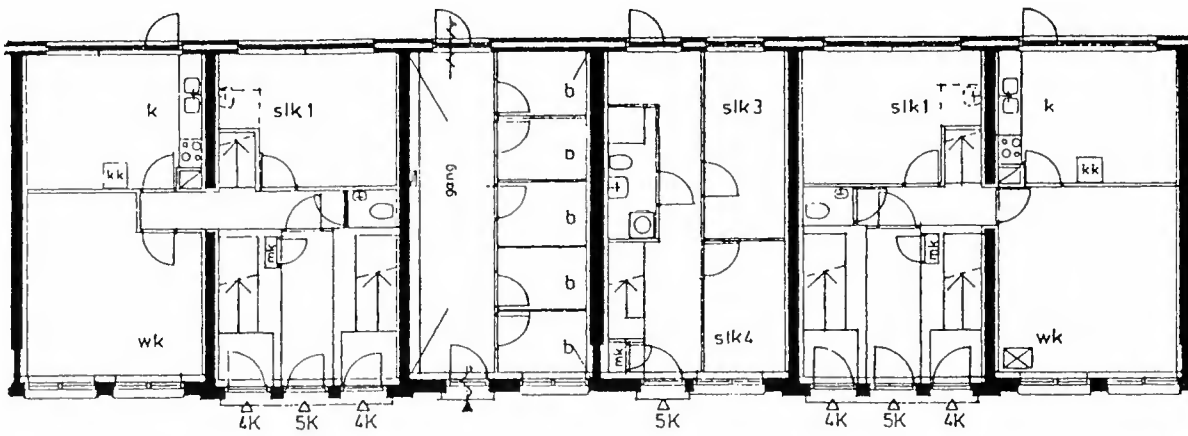
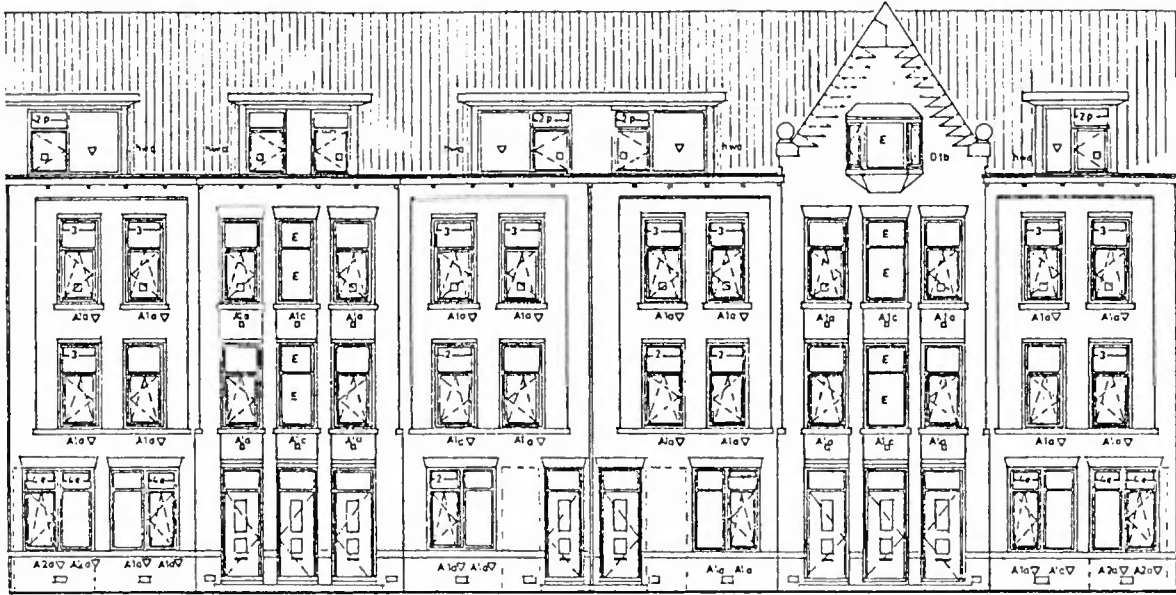
subsidieerde het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kader van het programma Experimentele Woningbouw een plan van de architect Piet Blom om in Hengelo 128 woningen te bouwen. De naam van dit project (Kasbah) verwees naar het multifunctionele ruimtegebruik in Noord-Afrika.

Experimenten als het Kasbah-project in Hengelo waren een reactie op de stedenbouwkundige opzet van na-oorlogse uitbreidingswijken die resulteerden in monofunctionele woongebieden. We citeren uit een in 1978 verschenen evaluatie van dit project in Hengelo : "In de jaren zestig zag men zich geconfronteerd met schier eindeloze rijen hoogbouw, een sterke toename van de bevolking en een stijgende welvaart....In reactie op de stapelbouw van die jaren, en de scheiding van wonen, werken en recreëren, werden filosofieën geformuleerd waarin een hoge bevolkingsdichtheid gekoppeld werd aan een integratie van functies: tegen het isolement van de nieuwbouw en voor saamhorigheid, mensen weer dingen samen laten doen."³⁷ Zo leidde bij architecten als Blom de speurtocht naar een alternatief voor Nederlandse saaiheid tot belangstelling voor pre-industriële steden en voor het kleurrijke leven in derde-wereldlanden. Het alternatief werd in die tijd niet zozeer gezocht in de architectonische vormgeving, maar in de menging van functies. De opvattingen van toenmalige alternatieve architecten over het wonen stroken bij nader inzien niet met wat thans bekend is over woonwensen van allochtonen. De Nederlanders die rond 1970 in de Kasbah gingen wonen werden geacht weinig behoefte aan privacy te hebben - het accent moest liggen op sociaal contact en gemeenschappelijkheid. Recent onderzoek naar woonwensen van migranten (Rotterdam, 1992) laat zien dat voor zover die afwijken van Nederlandse normen, het vooral in de richting is van méér privacy: in plaats van portiekontsluiting liefst een eigen opgang; geen open keuken, maar een gesloten keuken; gescheiden sanitaire voorzieningen; en verder zouden alle kamers bij voorkeur via de gang moeten worden ontsloten, zodat activiteiten in de kamers los van elkaar kunnen plaatsvinden.

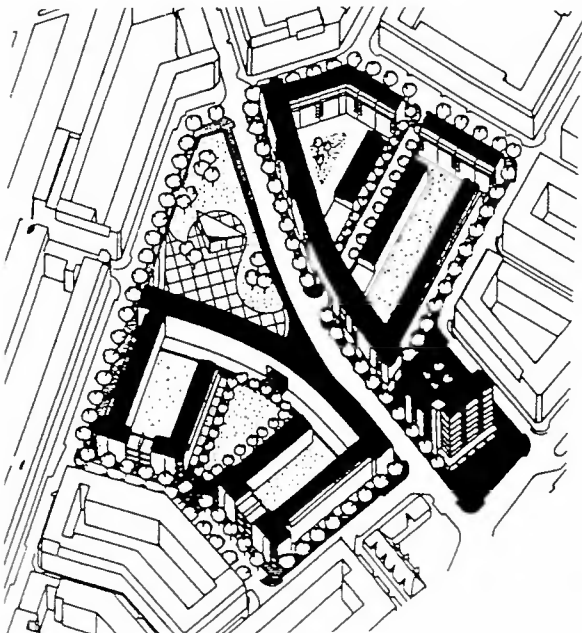
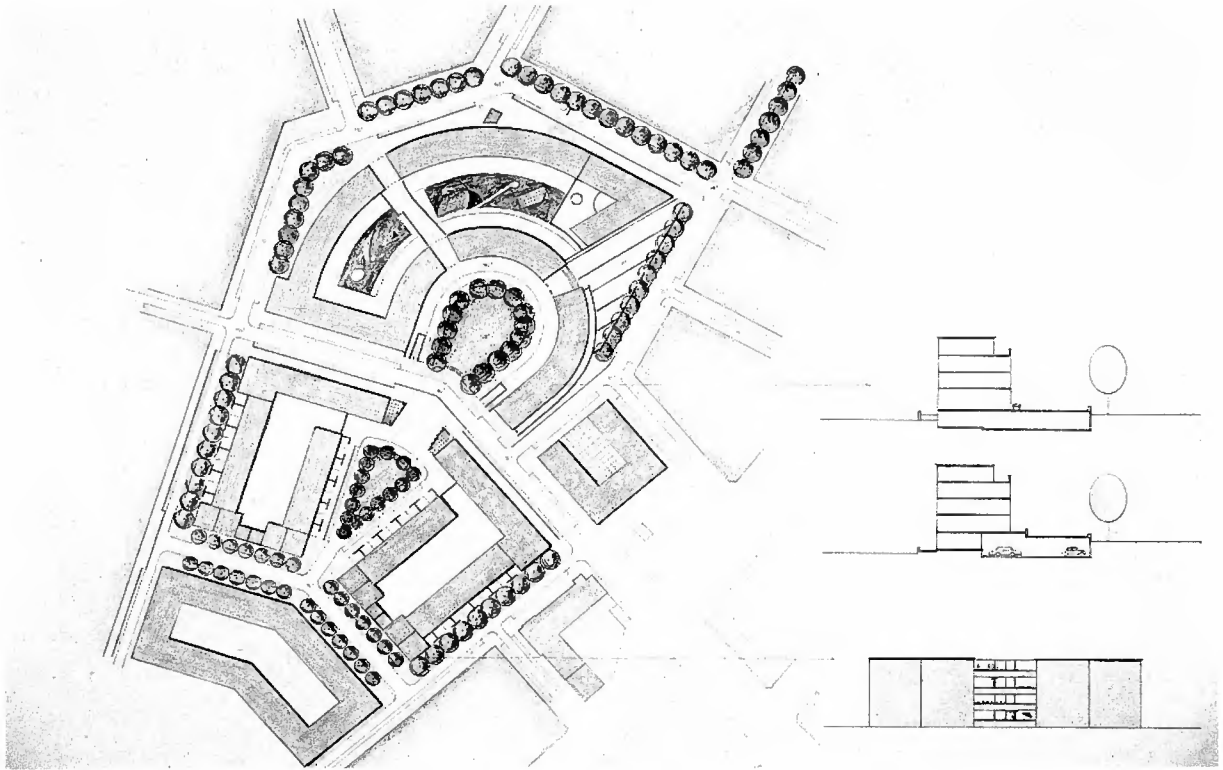
Het beeld van de buiten-Europese leefstijl klopte dus niet altijd, maar het is opmerkelijk dat de vraag naar meer kleur in de gebouwde omgeving al dateert van voor de tijd dat de samenleving zelf veelkleuriger werd. De houding ten opzichte van een mogelijke inbreng van andere culturen was positief. Overigens laat de geciteerde evaluatie zien, dat het in Hengelo niet goed lukte om een leefomgeving te scheppen met de levendigheid en veelzijdigheid van een Noordafrikaanse binnenstad. Uiteindelijk werd vanaf ongeveer 1980 de kasbah overtuigender in Nederland geïntroduceerd door immigranten die bijvoorbeeld moskeeën bouwden en "etnische winkels" openden (zie afb. 8).

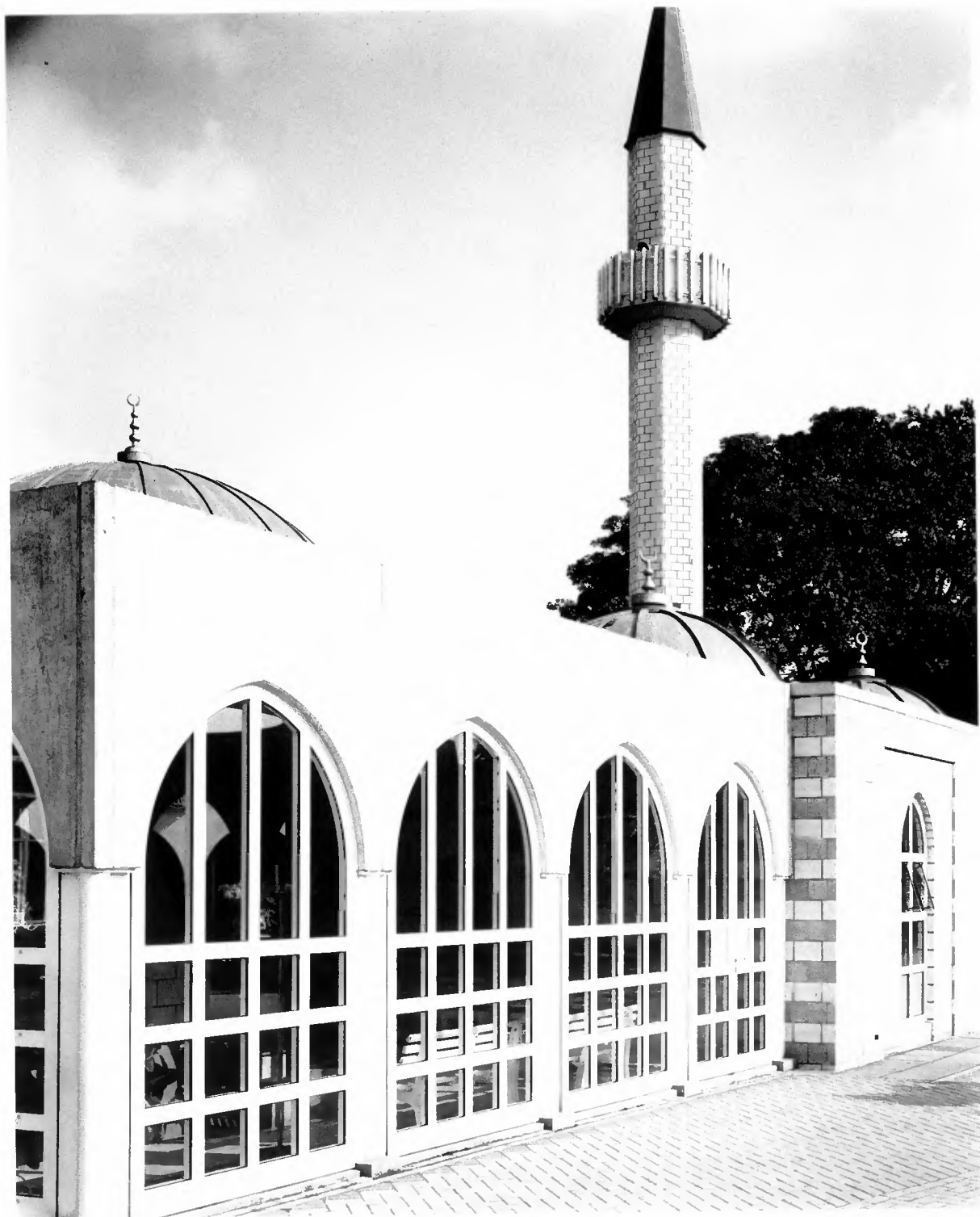
Najaar 1993 werd in Amsterdam de Y-Markt geopend. Deze markt voor allochtonen is ondergebracht in een loodsachtige ruimte aan het IJ, ver van huizen en winkelstraten en van het water afgeschermd door een drijvende parkeergarage. De inspiratie van een uitheemse architectuur is pijnlijk afwezig (zie afb. 9).

³⁷ H. Meindersma e.a., *Project Kasbah Hengelo* (Amsterdam/Den Haag, 1978), p. 39.

- 12 Stedebouwkundig ontwerp Rotterdamse Oleanderbuurt; het 'hoefijzer' (een monocultureel plan)
- 13 Stedebouwkundig ontwerp Rotterdamse Oleanderbuurt; de 'Rits' (een multicultureel plan)

3 BOUWEN VOOR MINDERHEDEN

"Ik kwam begin jaren zestig naar Nederland. In die tijd werden in de Turkse ambassade bijeenkomsten gehouden voor alle in Nederland wonende Turken. De veranderingen zijn snel gegaan. Ik wilde mijn Nederlandse vrienden eens verrassen met specialiteiten van de Turkse keuken; ik heb stad en land afgezocht om aan paprika's te komen."

(architect van Turkse afkomst)

In Nederlandse ogen is de "Hollandse" moskee misschien wel het meest sprekende voorbeeld van de architectuur van een multiculturele samenleving. De afstand tot de westerse norm maakt de islam het meest afwijkend en meest opvallend, op het gevaar af dat allochtoon en islamiet min of meer als synoniemen worden gebruikt. In werkelijkheid zal ongeveer de helft van de allochtonen zich als islamiet beschouwen, waarbij we er voor het gemak van uitgaan dat alle Turken en Marokkanen tot deze geloofsrichting kunnen worden gerekend. En aan de andere kant mag natuurlijk niet onvermeld blijven dat ook autochtone Nederlanders zich tot de islam bekeerd hebben.

De concentratie van de minderheidsgroepen in stadsvernieuwingswijken heeft ertoe geleid dat "moskeebeleid" tot de stadsvernieuwingsopgave is gaan behoren. Dit is natuurlijk bij uitstek een taakstelling waar het beleid zich rekenschap moet geven van de bestaande culturele en religieuze verscheidenheid.

Maar ook bij andere stadsvernieuwingsstaken zoals het ontwerp van een stedenbouwkundige structuur, de woningplattegrond bij nieuwbouw en renovatie of de inrichting van de openbare ruimte wordt de culturele diversiteit van de buurtbevolking in de beschouwing betrokken. Bouwen en stadsvernieuwing staan in het teken van wat de kleurrijke samenleving wordt genoemd. Hoewel erkend wordt dat de integratie van allochtonen vooral verwacht moet worden langs de weg van onderwijs en arbeidsmarkt, worden ook de ingrepen in de gebouwde omgeving afgewogen tegen de integratiedoelstelling. Het publieke debat dat hier voor een deel over de hoofden van de betrokken minderheden heen wordt gevoerd, kent de uiteenlopende standpunten die ook op andere beleidsterreinen zijn te beluisteren. Om de integratie van allochtonen te bevorderen dienen allochtonen niet anders dan autochtonen te worden behandeld, is de eerste stelling. Daartegenover wordt de stelling betrokken dat wel degelijk de eigen culturele identiteit van minderheden een rol moet spelen, ook omdat dit als een springplank tot integratie kan worden gebruikt. Al of niet een voorkeursbeleid is de vraag. Bij ingrepen in de gebouwde omgeving draait het om de vraag of er in functionaliteit en vormgeving ook culturele verschillen moeten meespelen. De integratiedoelstelling staat kennelijk buiten kijf, maar over de te gebruiken middelen wordt getwist. Voorbeelden uit de stadsvernieuwingspraktijk laten zien dat er voortdurend gelaveerd wordt tussen de Scylla van het anders zijn en de Charybdis van de uniformiteit.

Van de islamitische naar de universele plattegrond

De mogelijkheid van gescheiden leefcircuits in de woning voor mannen en vrouwen is uit onderzoek en inspraak naar voren gekomen als een kenmerk van een door (een deel van de) islamitische bewoners gewenste woningplattegrond. In twee stadsvernieuwingsprojecten is bij het ontwerp met deze mogelijkheid rekening

gehouden: het nieuwbouwproject "Punt Komma" van de Portugese architect Alvaro Siza in de Haagse Schilderswijk³⁸ en de hoog-niveau-renovatie in het "Da Costa-project" in de Rotterdamse wijk Spangen van de Architectengroep Delfshaven.

De door Siza ontworpen woningplattegrond kan door middel van schuifwanden worden aangepast. De schuifwanden maken het mogelijk om twee aparte verkeerscircuits in de woning aan te brengen: een openbaar circuit (entree, woonkamer en keuken) en een privé circuit (slaapkamer, badkamer en balkon). Ontvangt de man bezoek, dan kan de vrouw zich terugtrekken in het privé circuit. Door de schuifwanden te gebruiken kan de vrouw ook ongezien de woning in- en uitgaan en zo kan ze ook in de keuken. Het toilet heeft twee deuren gekregen zodat het toilet vanuit het openbare circuit (de hal) en vanuit het privé circuit (de badkamer) bereikbaar is (zie afb. 10).

De universele plattegrond voor het Da Costa-project in Rotterdam, aanvankelijk de islamitische woningplattegrond geheten, berust ook op de mogelijkheid van gescheiden leefcircuits maar wijkt toch op verschillende punten af van het ontwerp van Siza. Kenmerkend zijn een gesloten woonkeuken, de bereikbaarheid van alle vertrekken vanuit de gang en een wc/douche ver van de keuken. De gebruikers willen zoveel mogelijk een eigen domein: het liefst een eigen voordeur, en anders ontsluiting via een galerij; en pas in de laatste plaats een gemeenschappelijk trappehuis. Deze woningplattegrond is onder meer gebaseerd op een uitgebreid onderzoek naar de woon- en leefsituatie van migranten in vijf Rotterdamse stadsvernieuwingswijken (zie afb. 11).

*"Overzien we het gebruik en de waardering van de woning dan blijken de cultureel-religieuze opvattingen omtrent gedrag, en positie van de man en vrouw, e.d., een belangrijke rol te spelen. Belangrijke voorwaarde voor een woningplattegrond is dat de verschillende gebruiksruimten van elkaar gescheiden zijn of te scheiden zijn. Dat activiteiten in de ene ruimte zoals het ontvangen van mannelijk bezoek niet botsen met typisch vrouwelijke activiteiten die binnenshuis plaatsvinden als de verzorging, het koken en bakken en dat die elders in het huis ongestoord doorgang kunnen vinden. Hierdoor kan de vrouw voor het bezoek anoniem blijven."*³⁹

Het woongedrag dat ten grondslag ligt aan deze uitwerking van gescheiden leefcircuits in woningplattegronden botst met westerse opvattingen over de gewenste verhoudingen tussen man en vrouw. Het ontwerp van Siza kwam dan ook onder vuur te liggen van de NIROV-sectie Emancipatie in de Ruimtelijke Ordening. "Uitgaand van een snelle integratie van buitenlanders in onze samenleving, kan gesteld worden dat deze woningplattegrond hier zeker niet vanzelfsprekend aan bijdraagt. De kans dat bestaande verhoudingen langer in stand

³⁸ *De Punt Komma in de Haagse Schilderswijk, gebruik en waardering van flexibele woningplattegronden door verschillende culturele groepen* (SEV, Rotterdam, 1993)

³⁹ T. van der Pennen: *Wonen in een oude stadswijk. Verslag van een onderzoek naar de woon- en leefsituatie van allochtonen in drie Rotterdamse wijken* (Leiden/Rotterdam, 1990), p. 39.

blijven, wordt hierdoor zelfs vergroot (...)."⁴⁰

De kritiek op de vrijheidsbeperking van de vrouw lijkt echter met de verwerping van een dergelijke woningplattegrond haar doel voorbij te schieten. Beide woningplattegronden schrijven immers niet dwingend het becritiseerde woongedrag voor, maar maken dat slechts mogelijk. De plattegrond biedt een uitkomst voor de allochtone bewoners die in hun oude woonsituatie geen gasten kunnen ontvangen omdat vrouwen zich niet kunnen terugtrekken of waar de vrouw tijdens het bezoek tot een verblijf in de kleine keuken is veroordeeld.

De aanbevelingen die het uitgebreide Rotterdamse onderzoek naar de woon- en leefsituatie van migranten heeft opgeleverd, zijn samen te vatten onder het trefwoord "privacy". "We moeten dus bouwen aan een kleurrijke heterogene buurt met veel aandacht voor de privacy van bewoners". De ideologie van saamhorigheid en sociale integratie op buurtniveau lijkt verlaten en maakt plaats voor de pragmatische oplossing dat mensen elkaar vooral niet moeten kunnen storen. Zoals een beleidsambtenaar de omslag typeerde: "de samenleving bleek niet maakbaar, maar wel breekbaar".

De woonwensen van allochtonen blijken op het punt van privacy verrassend goed te sporen met die van andere huishoudens. Vandaar dat de islamitische woning omgedoopt kon worden tot de universele woning. De behoefte aan gescheiden leefcircuits heeft uiteraard niets te maken met de wens tot privacy als gevolg van de individualisering binnen meerpersoonshuishoudens. Het gescheiden leefcircuit grijpt terug op een traditionele huisvestingsvorm in de vorm van een semi-openbaar deel waar de man zijn mannelijke gasten kan ontvangen, en een meer privé-gedeelte waar de vrouwen wanneer er mannen op bezoek zijn, zich onbespied en ongestoord kunnen terugtrekken. In een studie over de woningbouw in Egypte - waar de woningplattegronden veelal van westerse makelij zijn - wordt bij de meer traditionele islamitische gezinnen hetzelfde verschijnsel gesignaleerd. Daarbij wordt overigens gewaarschuwd voor het gelijkstellen van de moderne wens naar privacy aan deze traditionele vorm van ruimteverdeling tussen de sexen:

*"While privacy is generally equated with power, in traditional Egyptian society it was not a reflection of women's power, but of men's authority to entrap them into isolation."*⁴¹

De Nederlandse onderzoekers en inspraakbegeleiders zijn wat minder kritisch en nemen de vooral door mannelijke allochtonen gepresenteerde normen en waarden nogal absoluut als richtlijn voor het leven van alledag. Uit de SEV-evaluatie van het project Punt Komma van Siza in de Haagse Schilderswijk blijkt echter dat allochtone en autochtone bewoners vrijwel op dezelfde wijze gebruik maken van de woningplattegrond. De bewoners hebben de mogelijkheid van gescheiden leefcircuits niet ontdekt, laat staan dat er een dergelijk gebruik van wordt gemaakt. Of de universele woningen in Rotterdam inderdaad hebben geleid tot een cultureel verschillend gebruik is nog niet onderzocht.

⁴⁰ Bron: *De Punt Komma in de Haagse Schilderswijk* (1993), p. 4.

⁴¹ Moshira El-Rafey en Sharon E. Sutton, "Egyptian norms, women's lives: a new form and content for housing", in: Ernesto G. Arias (ed.), *The meaning and use of housing* (Aldershot, 1993), p. 520.

De woningplattegronden met aandacht voor een cultureel verschillend gebruik zijn, evenals de initiatieven voor de huisvesting van oudere allochtonen, te typeren als een vorm van aanpasbaar of flexibel bouwen.⁴² De aandacht gaat uit naar de functionaliteit, de woningen hebben wat marginale aanpassingen waardoor de aantrekkelijkheid van de woning voor allochtonen mogelijk toeneemt. De woningen worden ook niet als "uitheems" herkend, getuige de wat afgunstige reacties tijdens de presentatie van de plannen aan de Rotterdamse bewonersorganisatie die overwegend uit autochtonen bestaat: "zo'n woning willen wij al jaren".⁴³

Culturele diversiteit en het stedenbouwkundige plan⁴⁴

De Oleanderbuurt in de Rotterdamse wijk Bloemhof staat een grootscheepse herstructurering te wachten waarvoor 880 woningen zullen worden gesloopt. In het najaar van 1989 wordt een eerste stedenbouwkundig plan gepresenteerd dat zal moeten leiden tot de mooiste Turkse wijk in West-Europa. De Turkse bevolkingsgroep is in de buurt in de meerderheid en dit wordt in het ontwerp stedenbouwkundig verwerkt door de eigenheid en beslotenheid van de buurt vorm te geven. Het centrale element in het plan is een hoefijzervormige bouwblok waarin specifieke Turkse voorzieningen als de moskee, eigen winkels en dergelijke zijn ondergebracht (zie afb. 12).

Het "mono-culturele" plan van 1989 wordt in het voorjaar van 1990 opgevolgd door een "multi-cultureel" plan. De uitwerking is gewijzigd, van een en homogene besloten Turkse wijk in een buurt die wat voorzieningen en aansluitingen betreft onderdeel uitmaakt van een groter verband. In het multi-culturele plan wordt de buurt door middel van doorgaande routes ontsloten. De voorzieningen zijn niet meer centraal binnen de wijk geplaatst maar liggen aan de doorgangsroutes. Deze koerswijziging vinden we ook terug in het moskeebeleid dat de gemeente Rotterdam nastreeft. "Om de stigmatisering van een buurt tot "Turks" of "Marokkaans" zoveel mogelijk te voorkomen is het beleid erop gericht om moskeeën waar mogelijk aan de grotere doorgaande routes te vestigen in plaats van in het midden van een buurt. Op deze manier wordt de overlast voor de omgeving beperkt."⁴⁵ (zie afb. 13).

De stedenbouwkundige oplossing gericht op een onderscheiden allochtone gemeenschap met de mogelijkheid om de eigen culturele en religieuze identiteit vorm te geven is snel van tafel verdwenen. Het risico is immers groot dat daarmee het maatschappelijk isolement van allochtonen wordt versterkt. Een pleidooi voor

⁴² Een vergelijking is mogelijk met de principes van aanpasbaar bouwen. Het is mogelijk gebleken om binnen een normaal budget woningen te bouwen die zich betrekkelijk eenvoudig laten aanpassen en daarbij voldoen aan alle gebruikseisen van de (nog) niet gehandicapte delen van de bevolking. Een aanpasbaar gebouwde woning is alleen voor de kenner als zodanig herkenbaar. Een doorsnee gebruiker ziet alleen een normale woning met een aantal mogelijk aantrekkelijke kanten (zoals een royale badkamer). Er gaan dan ook steeds meer stemmen op om een zo groot mogelijk deel van de nieuwe woningproductie aanpasbaar te bouwen.

⁴³ Zie het gelijknamige artikel van Harm Grünhagen in *Woningraad* (1992) nr. 13/14, p. 63 e.v.

⁴⁴ Ontleend aan "Heterogeniteit en een stedenbouwkundig plan: het voorbeeld van de Oleanderbuurt" in: *Wonen in een oude stadswijk* (1990), p. 72 e.v.

⁴⁵ In: Gemeente Rotterdam, Dienst S+V, *Moskeeën in Rotterdam* (Rotterdam, 1992), p. 4.

woning- en stedenbouw waarbij rekening wordt gehouden met specifieke wensen vanuit bijvoorbeeld de Turkse cultuur kan worden opgevat als een stellingname ten gunste van concentratie. Zodra een wooncomplex of een buurt is aangepast aan de cultuur van één bepaalde groep ligt het voor de hand om daar ook (voornamelijk) mensen uit die cultuur te huisvesten. Via 'etnische' architectuur zouden dan de krachten die streven naar concentratie van minderheidsgroepen worden bevorderd.

Op het niveau van afzonderlijk woongebouw of buurt hoeft de veelkleurigheid van onze samenleving niet herkenbaar te zijn. Integendeel, hier is iets te zeggen voor een architectonische kwaliteit die als het ware boven de culturen staat. Uiteraard kan daarbij wel rekening worden gehouden met behoeften van grote gezinnen en ligt het voor de hand om de keuze voor een open of gesloten keuken te maken op grond van wensen van toekomstige gebruikers. Dergelijke functionele elementen van het programma van eisen leiden er zoals we zagen niet toe dat het gebouw een zichtbaar etnisch cachet krijgt.

Moskeeën

De geschiedenis van de nieuwkomers in Nederland laat zien dat hun culturele bijdrage aan de gebouwde omgeving na verloop van tijd vooral tot uiting kwam in religieuze bouwwerken. De moskeeën die nu in het stedelijk landschap verrijzen zijn een nieuwe variant in dit eeuwenoude patroon. Ook de islamitische nieuwkomers gebruikten voor hun gebedsdiensten eerst bouwwerken uit de bestaande voorraad: scholen, kerken, een synagoge (in de Haagse Wagenstraat) en veelal bedrijfsruimten. Pas de laatste jaren vindt de overgang plaats naar nieuwbouw. Van de 300 moskeeën in Nederland zijn er inmiddels negen die nieuw zijn gebouwd. Dit aandeel zal de komende jaren flink toenemen. Er is een groeiende stroom nieuwbouwplannen van particuliere moskeeverenigingen, maar ook de grote steden zelf ontwikkelen plannen die voorzien in de vervanging van de kleine gebedshuizen en moskeeën in de stadsvernieuwingswijken door grotere nieuw te bouwen moskeeën.

De moskeebouw in Nederland is interessant omdat allochtonen zelf als opdrachtgever optreden en de vormgeving en functionaliteit op eigen wijze kunnen inkleuren. De verscheidenheid in gebruik blijkt groot. Onlangs verscheen een inventarisatie van de moskeeën en mandirs (de hindoeïstische gebedsruimten) in Den Haag⁴⁶. De gebedshuizen zijn vrij strikt naar de landen van herkomst gescheiden en bovendien naar de uiteenlopende geloofsstromingen. Daarnaast blijken er ook binnen dezelfde etnische en religieuze eenheid verschillende koepelorganisaties te bestaan. De 43 getelde moskeeën en mandirs in Den Haag staan dan ook bijna allemaal op zichzelf naar hun etnische, religieuze en organisatorische band.

De recente nieuwbouw van moskeeën in Nederland biedt de gelegenheid om wat dieper in te gaan op de rol van de allochtone opdrachtgever en de rol van de architect. Van de drie door ons bezochte moskeeën zijn er twee door Nederlandse architecten ontworpen: de Turkse Mevlana-moskee in Amersfoort en de Taibah-moskee in de Bijlmermeer (respectievelijk Harm van Papendrecht en Paul Haffmans). De prestigieuze Eindhovense Fatih-moskee is ontworpen door een architect van Turkse afkomst (Bedri Sevinçsoy).

⁴⁶ Gemeente Rotterdam, Dienst S+V, *Moskeeën en mandirs in Den Haag* (Rotterdam, 1993).

De Fatih-moskee in Eindhoven

Deze moskee voor de Turkse gemeenschap in Eindhoven is nu nog de grootste in Nederland, maar zal binnenkort van de eerste plaats worden verdreven door de eveneens door Sevinçsoy ontworpen moskee in de wijk Poelenburg te Zaanstad. De Fatih-moskee heeft drie ruimtelijk onderscheiden gelijkvloerse elementen: de gebedsruimte overdekt met de grote koepel van 12 meter doorsnee, de laagbouw met de zes kleinere koepels en de gemetselde minaret. Het gebouw is gecentreerd rondom een binnenplaats in de laagbouw met transparant dak waar de rituele wasplaats zich bevindt. De binnenplaats wordt omzoomd door de verschillende nevenruimten: de moskeewinkel, de school voor de koranles, de ruimte voor de imam, een ontmoetingsruimte en de ingang naar de gebedsruimte. De gebedsruimte is een hoge vierkante zaal waar de mannen hun gebedsdiensten houden. Aan de achterzijde bevindt zich een verhoogde galerij bestemd als gebedsruimte voor de vrouwen. De moskee heeft gescheiden ingangen voor mannen en vrouwen (zie afb. 14).

Een opvallend kenmerk van deze en andere moskeeën in Nederland zijn de verschillende functies die in het moskeecomplex zijn samengebracht.⁴⁷ De moskeewinkel is er vooral om exploitatietechnische redenen. Maar in het complex vinden ook recreatieve en welzijnsactiviteiten tot en met sportactiviteiten plaats. De moskee vervult een sociale functie voor de geloofsgemeenschap met als belangrijk oogmerk de eigen jongeren te binden en de islamitische levenswijze over te dragen. Terwijl in Turkije en Marokko de moskee veelal beperkt blijft tot gebedsruimte, krijgt de moskee in den vreemde zo meer de functie van gemeenschapshuis. In het al eerder besproken moskeebestel van de gemeente Rotterdam probeert men deze tendens overigens om verschillende redenen te keren. Een daarvan is de oneerlijke concurrentie die autochtone en allochtone middenstanders in de buurt, naar verluidt, van de moskeewinkel ondervinden.

De rol van de architect

Sevinçsoy geldt als specialist in "allochtone" architectuur. Zijn beroepsopvatting is professioneel: "Om aan opdrachten te komen, ga je heel simpel zoeken naar opdrachtgevers in Nederlandse moslimkringen. Omdat ik van Turkse afkomst ben, de moslimcultuur ken en geen problemen heb met de taalbarrière kom ik in die wereld misschien wat makkelijker binnen dan een doorsnee Hollandse architect. Uiteindelijk zijn daaruit de nodige opdrachten voortgekomen."⁴⁸ Van de ene opdracht komt de andere en op een gegeven moment is een architect gespecialiseerd in een bepaald marktsegment. Sevinçsoy heeft overigens ook opdrachten in zijn portefeuille die niets met allochtone wensen of gebruiken van doen hebben. Dat geldt ook voor andere praktizerende architecten van Turkse afkomst (zie afb. 15).

De vaste elementen van moskeeën zijn de minaret en de koepel. De minaret heeft nu vooral een symbolische functie en moet in het bouwproces concurreren met andere functies. Hoewel de bouw van elke moskee gepaard gaat met een chronisch geldgebrek bestaat er niet de neiging om op de minaret te bezuinigen of deze maar

⁴⁷ Zie ook: Leontine Veerman, "Moskee centrum van allochtone cultuur", *Trouw*, 14 september 1993.

⁴⁸ In: Wim Wennekes, "Hoe groter de moskee, hoe dichterbij Allah: islamitische bouwkunst in Nederland", *Intermediair*, 16 juli 1993, p. 21.

geheel weg te laten. De minaret maakt het gebedshuis voor de gebruikers tot een echte moskee. In Eindhoven is de minaret een gemetseld onderdeel van de moskee, terwijl bij de andere door ons bezochte moskeeën pre-fab minaretten van metaal zijn toegepast.

De Islamitische Stichting Nederland (I.S.N.) is formeel eigenaar van deze moskee en van nog zo'n 120 andere Turkse moskeeën in Nederland. De I.S.N. organiseert ook de inzamelingsactie (die zich ook uitstrekt tot de Turkse migranten in Duitsland en België) voor de bouw van nieuwe moskeeën. Om de bouw van de moskee in Eindhoven mogelijk te maken (stichtingskosten f 3,5 miljoen) heeft de Turkse regering een bijdrage van f 530.000 geleverd. De plaatselijke moskeevereniging fungeerde als de directe partner voor de architect. De hooggespannen verwachtingen botsen vaak met de realiteit. Men gebruikt bijvoorbeeld de wereldberoemde oude moskeeën in Istanboel als referentie: "Zij zouden graag wat meer aandacht geven aan de versieringen, kalligrafie op de muren en het plafond, een tuin, maar dat is te kostbaar. Het geld is op."⁴⁹

De moskee in Eindhoven is een trekpleister niet alleen voor de eigen geloofsgemeenschap, maar ook voor vele autochtone Nederlanders die eens een moskee van binnen willen zien. De moskeevereniging organiseert rondleidingen om de islam onder de aandacht van de Nederlanders te brengen. Vanaf de ingebruikneming in 1989 hebben al meer dan 50.000 bezoekers aan deze rondleidingen deelgenomen.

De Mevlana-moskee te Amersfoort

De Amersfoortse Mevlana-moskee vormt een scherp contrast met de ruim opgezette Fatih-moskee. Hier is men er met zeer beperkte middelen (bouwkosten f 800.000) zonder externe financiering in geslaagd om toch een bouwwerk te realiseren dat direct herkenbaar is als moskee, hoewel daar de nodige kunstgrepen voor moesten worden toegepast. Het moskeecomplex bestaat uit een menging van oud- en nieuwbouw. In de oudbouw is de gemeenschapsruimte, de kapper, de winkel. Wegens ruimtegebrek is er geen plek waar koranles gegeven kan worden. De nieuwgebouwde gebedsruimte is een hal die aan de buitenzijde is bekleed met boogvormige ornamenten en waarin zich de drie lichtkoepels bevinden. De versiering geeft samen met de pre-fab minaret op de binnenplaats het gebouw het onmiskenbare uiterlijk van een moskee. De moskee heeft om financiële redenen geen koepel gekregen. De minaret is er tenslotte gekomen door een gift van f 50.000,- van een Turkse middenstander uit de buurt.

De moskee bevindt zich midden in een woonbuurt. Er zijn problemen met de buurtbewoners geweest en er was een poging tot brandstichting. Van de zijde van de moskeevereniging wordt geprobeerd de overlast door moskeebezoekers, bijvoorbeeld door parkeren, zo beperkt mogelijk te houden en in gesprek te komen met de buurtbewoners.

De gebedsruimte is de langwerpige zaal met aan de achterzijde de verhoogde galerij voor de vrouwen. Er zijn gescheiden ingangen voor mannen en vrouwen opgenomen, maar om praktische redenen wordt de hoofdingang door mannen én vrouwen gebruikt. Waar de christelijke kerk ten opzichte van de voorganger vaak

⁴⁹

Leontine Veerman, "Moskee centrum van allochtone cultuur", *Trouw*, 14 september 1993.

lang en smal is, is dat bij een moskee eerder omgekeerd. Deze brede plattegrond van de moskee komt voort uit het gebruik om zoveel mogelijk naast elkaar in lange rijen in gebed te gaan, wat de gelijkwaardigheid van de gelovigen symboliseert (zie afb. 16).

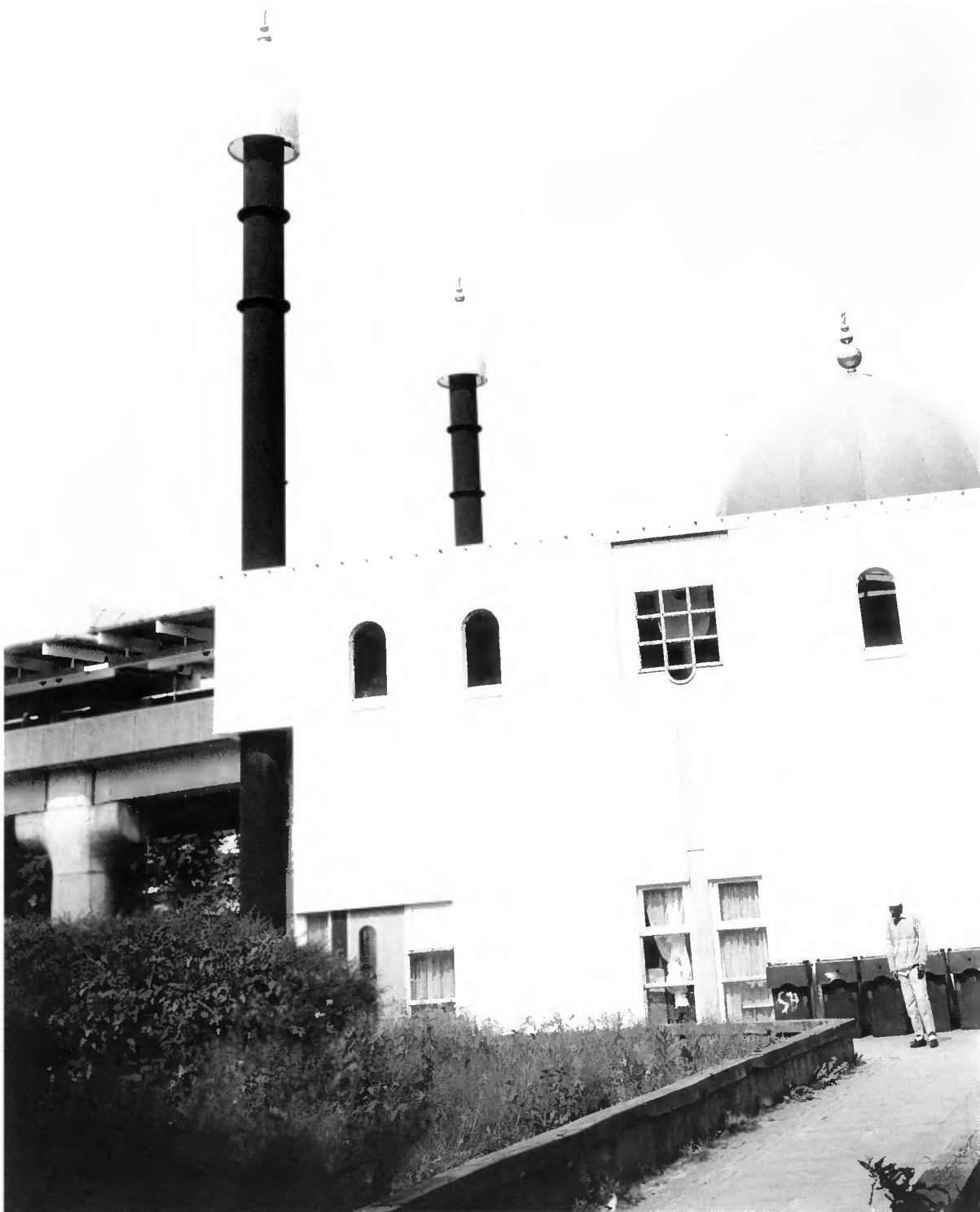
De rol van de architect

De architect heeft moeten woekeren met ruimte en middelen. De financiën waren niet toereikend voor de aanvankelijke opzet en zelfs het architectenhonorarium is er voor een deel bij ingeschoten. Het aanvaarden van de opdracht berust dan ook meer op idealistische dan op zakelijke motieven. Van Papendrecht kwam als lid van de gemeenteraad met het bouwinitiatief in aanraking via een Turks mederaadslid. Voor de cultuurspecifieke uitwerking van het ontwerp was de architect vooral aangewezen op eigen interpretatie en zelfstudie. De opdrachtgever heeft niet veel meer aanwijzingen gegeven dan dat het gebouw er als een moskee moest uitzien. De I.S.N. is formeel eigenaar van de moskee en heeft een krediet voor de bouw ter beschikking gesteld. Architect en gebruikers zijn met het bereikte resultaat buitengewoon tevreden.

De Taibah-moskee in de Amsterdamse Bijlmermeer

De Taibah-moskee is ontworpen door Paul Haffmans in opdracht van de Surinaamse moslimgemeenschap in de Amsterdamse Bijlmermeer. De moskee telt maar liefst vier (metalen) minaretten en heeft een fraaie turkooise koepel. De moskee is al in 1985 gerealiseerd en door de uitbreiding van de moslimgemeenschap barst het gebouw inmiddels uit zijn voegen. De bouw van de moskee is mogelijk gemaakt met een startsubsidie van f 200.000 van de gemeente Amsterdam. De grote initiator achter het project, de heer Lahman, heeft de halve wereld afgereisd om geld voor de al in aanbouw zijnde moskee bijeen te krijgen. Hij wist ook architect en aannemer (projectontwikkelaar Nelissen) zover te krijgen om zonder financiële dekking te beginnen. De projectontwikkelaar probeerde met de bouw van de moskee in Nederland een goede entree te verwerven in het Midden-Oosten. De architect had het nabijgelegen multifunctionele centrum Ganzenhoef ontworpen en kwam daardoor in contact met de initiatiefnemers tot de bouw van de moskee. Ganzenhoef ("de beoogde huiskamer van de Bijlmermeer") en de eigen moskee in de Bijlmermeer beschouwt hij als van buitengewoon belang voor de opvang van de migranten. De stichtingskosten voor de moskee bedroegen uiteindelijk f 1,6 miljoen. Alle partijen hebben tenslotte hun geld gekregen. Nog bij de feestelijke opening van de moskee is geld ingezameld om de stichtingskosten te dekken (zie afb. 17).

Er zijn aparte gebedsruimten en gescheiden ingangen voor mannen en vrouwen. De gebedsruimte voor de vrouwen ziet door middel van een binnenraam uit op de grote gebedsruimte. De moskee is na de oplevering her en der verfraaid met decoratieve betegeling, goudverf en zo meer. De architect beziet deze ingrepen met milde kritiek. De moskeebouw heeft volgens hem altijd open moeten staan voor de architectuur van het ontvangende land, omdat er niet zoiets als een islamitische architectuur is. Zo ging het in Perzië en in het Byzantijnse rijk en nu gebeurt het in Nederland. Haffmans typeert het resultaat als een menging van functionalisme met enkele historiserende elementen. Als belangrijk aandachtspunt bij de bouw van moskeeën noemt hij de taalbarrière en, meer algemeen, het gebrek aan deskundigheid bij de opdrachtgever. Dat laatste betreft niet alleen de bouwkundige en technische kwesties, maar ook de religieuze elementen van het gebouw.

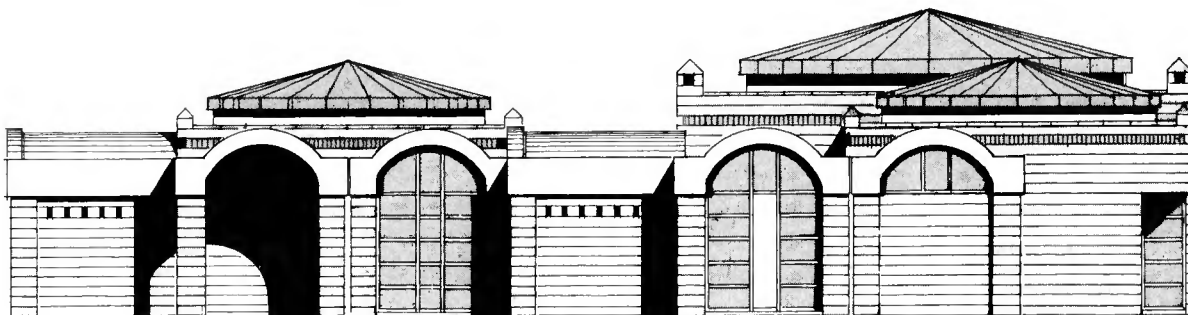
17 De Mevlana-moskee in Amersfoort (1990), architect H. van Papendrecht

18 Eén van de camera's, Kanaleneiland, Utrecht

19 Oorspronkelijke ontwerpschets voor de hamam in Utrecht (zuidaanzicht)

20 De hamam in aanbouw

Als niet-moslim en zonder Nederlandse voorbeelden heeft hij zich eerst moeten verdiepen in de geschiedenis en de praktijk van de moskeebouw. Het geeft je als architect een grote vrijheid, maar het resultaat wordt uiteindelijk streng beoordeeld naar de vraag: lijkt het op een moskee of niet?

Vrouwen en openbaarheid

In de meer traditionele islamitische kringen hebben vrouwen weinig bewegingsvrijheid en zij hebben dus minder mogelijkheden om contacten te leggen. De mannen hebben hun koffiehuisen en moskeeën of ze ontmoeten elkaar gewoon op straat. De actieradius van deze vrouwen beperkt zich tot de eigen woning en de directe woonomgeving⁵⁰. In traditionele gezinnen mag een getrouwde vrouw slechts zonder begeleiding naar buiten voor functionele activiteiten. Groepen getrouwde vrouwen mogen weer meer dan een vrouw alleen. Ongehuwde jonge vrouwen hebben de minste bewegingsvrijheid, oudere vrouwen zijn weer wat vrijer. De laatste groep maakt van die vrijheid maar weinig gebruik omdat de buitenwereld bedreigend is en het ontbreekt hun vaak ook aan kennis over de mogelijkheden. Ook zijn er verschillen naar land van herkomst. Marokkaanse vrouwen verblijven meer binnenshuis. Ze hebben in het openbaar zeer weinig contacten, in tegenstelling tot Turkse vrouwen die elkaar op straat (op de stoep) regelmatig ontmoeten.

Voor veel allochtone vrouwen is 'uitgaan' eigenlijk ondenkbaar en de meer recreatieve activiteiten worden dan ook gecombineerd met de meer noodzakelijke bezigheden. De openbare ruimte speelt daarbij een belangrijke rol. Het is dé plek voor allochtone vrouwen om elkaar te ontmoeten. De markt is bijvoorbeeld een dergelijke ontmoetingsplek. Daar kan men naast het doen van boodschappen ook een praatje maken.

Hebben allochtonen en dan vooral de allochtone vrouwen specifieke wensen ten aanzien van de inrichting van de openbare ruimte? Tot voor kort was over de wensen van allochtone vrouwen nog weinig bekend. Het zijn over het algemeen toch de mannen, die - in de beperkte gevallen dat allochtonen bij de inspraak⁵¹ worden betrokken - het woord doen. Migrantenvrouwen zijn ook nauwelijks vertegenwoordigd in buurtbeheergroepen, bewonersorganisaties of de Vrouwen Advies Commissie. Verschillende corporaties proberen nu de inspraak van migranten te bevorderen en de deelname aan bewonerscommissies te vergroten.

Nieuwsgierigheid naar de wensen van allochtone vrouwen ten aanzien van de openbare ruimte, en naar de mogelijke verschillen met de wensen van autochtone vrouwen bracht de Utrechtse woningbouwvereniging SWU ertoe te zoeken naar

⁵⁰ Uit het onderzoek *Op weg naar kleurrijke recreatie* uit 1993 van de Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie blijkt dat ook voor het recreëren van allochtonen de range niet verder reikt dan de directe woonomgeving.

⁵¹ Het betrekken van migranten bij het planproces gaat moeizaam. De taalbarrière kan nog overbrugd worden met een tolk. Het ontbreekt bij de planontwikkelaars echter vaak aan kennis en vertrouwdsheid met de culturele achtergronden.

vormen om allochtone vrouwen te betrekken bij een inspraakproces⁵². De wensen van allochtone vrouwen bleken eigenlijk grote overeenkomst te vertonen met die van autochtone vrouwen. Men wil een meer kleurrijke wijk met meer planten en bloemen en vooral een veiliger wijk. Vrouwen met kinderen willen een speelplek op straat, dicht bij huis waar ze tegelijkertijd ook een oogje op de kinderen kunnen houden. Naast fysieke aanpassingen en de verbeteringen van de openbare ruimte die de contactmogelijkheden moeten bevorderen is de inspraak op zichzelf al een contact tussen buitenlandse vrouwen onderling en met Nederlandse vrouwen, waarmee de door de corporatie gewenste betrokkenheid bij het beheer van de openbare ruimte een stap dichterbij kan komen.

Allochtone vrouwen hebben, door hun achtergrond en de beperkte bewegingsvrijheid, toch ook meer eigen wensen. Bij het genoemde inspraakproces is een idee van een Turkse vrouw naar voren gekomen en ten uitvoer gebracht: het plaatsen van een 'cameria'. Een camera kwam vroeger veel voor in Turkije. Het is een soort theehuis in de open lucht dat als een ontmoetingsplek voor vrouwen kan dienen (zie afb. 18).

"Het leek me een bijzonder ornament in de wijk. De vrouwen vonden zo'n ontmoetingsplek ook een goed idee. Uit de subsidiepot voor minderheden van de afdeling Welzijn van de gemeente is een eenmalige subsidie van f 65.000 gekomen."

(projectleider inspraakproces)

De twee camera's die in Utrecht zijn ontworpen hebben de vorm van een rozenprieel gekregen, waarmee tegelijkertijd aan het verlangen naar meer bloemen in de wijk kon worden voldaan. In de praktijk blijken de camera's - misschien ook door het klimaat - niet overeenkomstig het verwachte gebruik te fungeren. Ze worden wel omschreven als "hondehok" en worden als voetbalterrein gebruikt. De gelegenheid tot sociaal contact voor allochtone vrouwen lijkt beter gewaarborgd in een meer beschutte sfeer. De oosterse badhuizen (hamam) voor vrouwen zijn voorbeelden uit het land van herkomst die beter aan deze voorwaarde lijken te voldoen. Het publieke karakter geeft de vrouwen de mogelijkheid contacten te leggen met andere vrouwen dan burens of familie. De hamam combineert het praktische met het aangename.

In Utrecht is in 1993 de eerste hamam voor vrouwen in Nederland gebouwd. Het gebouw omvat onder meer een kapsalon en een kindercrèche om ook de vrouwen met kinderen in de gelegenheid te stellen de hamam te bezoeken.

De doelgroep zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen, maar ook andere vrouwen zijn welkom. Het initiatief tot de bouw kwam van een groep Turkse en Marokkaanse meisjes, die in het meisjescentrum 'Seher' een kapperscursus volgden. Uit een marktverkenning die werd uitgevoerd bleek dat het initiatief kon rekenen op voldoende belangstelling van allochtone vrouwen in Utrecht. Vervolgens is een stichting opgericht die als opdrachtgever voor de bouw optrad.

⁵² Zie: Guido Derksen, "Allochtone vrouwen praten mee over hun woonomgeving", *Woningraad* (1992) nr. 13/14. Het inspraakproces had betrekking op het renovatieproject van 260 flatwoningen en 14 eengezinswoningen voor Kanaleneiland-Noord te Utrecht.

De keuze is gedaan voor nieuwbouw omdat er geen mogelijkheden voor verbouw aanwezig waren. De ontwerpopdracht is verleend aan de bij het bestuur bekende architect Sevinçsoy van het Utrechtse architectenbureau Mabeg (zie afb. 19).

De "oosterse" elementen van het oorspronkelijke ontwerp zijn grotendeels wegbezuinigd. Het gebruik van marmer voor het interieur bleek bijvoorbeeld te duur. De drie koepeldaken van het gebouw kregen een meer hoekige vorm. De reden is volgens de architect ook de lokatie van het gebouw. Koepeldaken passen niet in de omgeving. De hamam heeft door deze versoeringen een meer "westers" en functionalistisch uiterlijk gekregen. Het gebouw is ook iets kleiner uitgevoerd dan het oorspronkelijk ontwerp aangaf. De uiteindelijke stichtingskosten bedroegen f 1,5 miljoen. De staafjes met bolletjes op de punten van de daken hebben nog iets van een etnische verwijzing. Het gebouw is opgetrokken in de gemetselde 'speklagen' die we ook terugvinden in de Fatih-moskee in Eindhoven van dezelfde architect. De hamam bestaat uit een droge en een natte ruimte. Het patroon van gekleurde tegels in het natte hamamgedeelte is ontworpen door de kunstenaar van Turkse afkomst Ufuk Kobas (zie afb. 20).

Woonprojecten voor allochtone ouderen

Er zijn zoals we hebben gezien verschillende typen bouwprojecten waarin opdrachtgevers en architecten in het programma van eisen en de vormgeving tegemoetkomen aan de wensen van en het gebruik door allochtonen. Om duidelijker te maken wat dit in de praktijk betekent voor de onderscheiden aspecten van architectonische kwaliteit gaan we wat dieper in op de groeiemarkt van bouwinitiatieven voor allochtone ouderen. Voor zover ons bekend zijn er inmiddels vier wooncomplexen voor allochtone ouderen gerealiseerd. Het gaat om wooncomplexen voor Surinaamse ouderen in Den Haag en Amsterdam. Daarnaast zijn nog tien tot twintig projecten in voorbereiding (enkele in aanbouw, de meeste nog in de planfase). Hierbij zijn naar verhouding veel projecten voor Chinezen en Molukkers.

De allochtone vergrijzing is in Nederland op dit moment nog bescheiden. Van de drie grote categorieën van het minderhedenbeleid (Turken, Marokkanen en Surinamers) is alleen binnen de Surinaamse bevolkingsgroep een substantieel aantal ouderen op een leeftijd gekomen waarop een aangepaste huisvestingsvorm voor ouderen in het verschiet komt. Per 1 januari 1990⁵³ waren er 2.175 ouderen van Surinaamse afkomst boven de 75 jaar. Binnen de Turkse en Marokkaanse bevolkingsgroepen zijn die aantallen resp. 301 en 69. Het aantal Chinezen en Molukkers in die leeftijdsgroep is niet precies bekend. Maar het ligt vermoedelijk een stuk hoger, wat ook aan de diverse bouwinitiatieven voor ouderenhuisvesting valt af te lezen. In 1983 werd het aantal Molukkers boven de 65 jaar geschat op 7.500⁵⁴. Deze groep zal nu grotendeels tot de groep van hoogbejaarden zijn gaan behoren. Het aantal Chinezen van boven de 65 jaar wordt geschat op 1.400⁵⁵. De

⁵³ Bron: ISEO, CBS, *Minderheden in Nederland, Statistisch vademecum 1991* (Den Haag, 1991), p. 36.

⁵⁴ Overgenomen uit: Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid, *Kleur bekennen: advies over allochtone ouderen in de Nederlandse samenleving* (Rijswijk, 1993).

⁵⁵ *Kleur bekennen* (1993).

specifieke leeftijdsopbouw van het Turkse en Marokkaanse bevolkingsdeel zal echter tot een versnelde toename van het aandeel ouderen in de toekomst leiden. Tussen 1990 en 2000 stijgt bijvoorbeeld het aantal Turken en Marokkanen boven de 50 jaar van 28.000 naar 46.400, een toename van meer dan 60%.

Ouder worden in een vreemde omgeving

Gedachtenvorming over het ouder worden van migranten in Nederland wordt belemmerd door gebrek aan kennis over en weer. Bij de migranten bestaat weinig zicht op Nederlandse voorzieningen en gewoonten, terwijl autochtonen op hun beurt weinig weten over de situatie van oudere migranten. Het idee bestaat bijvoorbeeld dat allochtonen minder een beroep doen op Nederlandse voorzieningen omdat hun familiebanden sterker zijn, waardoor men elkaar kan opvangen. In de praktijk blijken echter de allochtonen vaak niet te weten wat Nederland ouderen te bieden heeft - en dat verklaart op z'n minst gedeeltelijk waarom zij hulp meer in eigen kring zoeken.

Daar komt bij, dat migranten zich tot dusver weinig bewust hebben beziggehouden met het vooruitzicht de oude dag in Nederland door te brengen. In veel gevallen leeft men nog met het idee van een uiteindelijke terugkeer naar de geboortegrond. Pas sinds kort komt hierin verandering. Een illustratie kan zijn dat onlangs een Turks-Islamitische Ouderenbond (TISBO) werd opgericht. De voorzitter van deze TISBO gaf in een krantenbericht zijn visie:

"Veel Turken spreken nog steeds slecht Nederlands omdat ze lange tijd hebben gedacht naar Turkije te zullen terugkeren. Die slechte taalbeheersing zorgt ervoor dat ze zich onzeker voelen en in het "woud der voorzieningen" verdwalen. De wens bij hun kinderen te wonen blijkt niet te realiseren omdat die het te druk met hun eigen leven hebben en de Nederlandse huizen er te klein voor zijn. De TISBO wil zich inzetten om voor dit soort problemen oplossingen te bedenken. Woongroepen voor Turken is misschien een oplossing. (...) De bestuursleden hebben al een kijkje genomen bij een allochtone woongroep in Den Haag en binnenkort bezoeken ze een Surinaams bejaardentehuis in St. Michielsgestel".

Dit citaat geeft aan, dat ook allochtonen zelf geen pasklare oplossingen hebben voor hun problemen. De traditie uit het land van herkomst werkt niet in Nederlandse verhoudingen. Men oriënteert zich vervolgens op mogelijkheden die zich in Nederland lijken aan te dienen. Turken gaan kijken bij een (Surinaamse) woongroep in Den Haag, Chinezen raken in gesprek met een stichting die de Engelse formule van 'Abbeyfield-huizen' in Nederland introduceert.

Als de potentiële gebruikers van gebouwen nog bezig zijn hun wensen te formuleren, kunnen opdrachtgevers en architecten geen duidelijk beeld hebben van de te realiseren functionele kwaliteit. En daarmee is aangegeven dat het ook nog wat vroeg is om aan te geven hoe de culturele dimensie van architectonische kwaliteit gestalte krijgt. Een eerste indruk is, dat gebouwen voor allochtone ouderen uiterlijk niet als zodanig herkenbaar zijn. Of dat te betreuren is, dan wel juist goed is voor de toekomstwaarde van het project staat nog ter discussie.

In het kader van de Wet op de Bejaardenoorden (WBO) zijn al eerder woonvormen ontwikkeld voor allochtone ouderen die niet meer in staat zijn hun eigen huishouden te voeren. Speciale bejaardenoorden werden gerealiseerd voor "Indi-

sche Nederlanders". De verwachting was, dat deze verzorgingshuizen een voorbijgaand verschijnsel zouden zijn. Ze zouden verdwijnen met het uitsterven van de groep die nog zozeer met Nederlands-Indië verbonden was dat van een echte integratie in de Nederlandse samenleving geen sprake kon zijn. De sfeer in de etnische verzorgingshuizen is bijzonder door de taal die bewoners en personeel spreken en de gerechten die in de keuken worden bereid, en ook de inrichting vertoont de sporen van een andere cultuur. Voor zover wij weten onderscheidt echter de architectuur van de gebouwen zich in niets van die van het doorsnee bejaardenoord.

Er is momenteel een herwaardering voor het streven om ouderen met een vergelijkbare achtergrond samen te huisvesten en te verzorgen, maar dan niet meer in de vorm van een allochtoon bejaardenoord. De projecten voor allochtone ouderen die nu op stapel staan, zijn bedoeld als huisvesting voor zelfstandig wonende ouderen. Het gaat steeds om groepswonen voor ouderen, dat wil zeggen een clustering van zelfstandige appartementen met gemeenschappelijke ruimte. Ook hierbij kunnen we constateren is dat deze vorm van huisvesting (vrijwel) niet is aangepast aan specifieke culturele eisen. In feite zien de projecten er uit alsof ze net zo goed door Nederlandse ouderen kunnen worden bewoond.

Hoe komt het dan dat projecten architectonisch nauwelijks te onderscheiden zijn van initiatieven voor autochtonen? Zijn Moslims of Hindoes, Surinamers, Turken, Chinezen, als zij bejaard worden, in het Nederland van de jaren '90 inderdaad allen gebaat bij eenzelfde type groepswonen-project? Zou een grondige inspraakprocedure niet uitmonden in verschillende cultuur-specifieke bouwkundige oplossingen?

Er zijn verschillende verklaringen te bedenken. Zo kan er sprake zijn van risicomijdend gedrag van de opdrachtgevers ("als het met deze groep misloopt kunnen we het project altijd nog aan anderen verhuren"). Een andere mogelijkheid is echter, dat er geen sprake is van cultuur-specifieke eisen aan het wooncomplex. Of is er ondanks alle politieke belangstelling te weinig onderzoek gedaan naar de behoeften van de doelgroep? Een laatste verklaring is, dat er eenvoudig geen geld is om specifieke wensen waar te maken.

Voor zover we nu weten, stellen oudere allochtonen inderdaad geen radicaal andere eisen aan het gebouw dan hun autochtone leeftijdgenoten. Maar er zijn een aantal details te noemen waarin de wensen wel afwijken. Ze willen bijvoorbeeld meer logeerruimte of de mogelijkheid om eigen groente te telen. En dan blijkt dat de andere verklaringen ook meespelen. Want opdrachtgevers proberen uit exploitatieoverwegingen een zo universeel mogelijk produkt te bouwen. En geldgebrek leidt er toe dat aardige details worden wegbezuinigd. En dus is inderdaad de invloed van toekomstige bewoners beperkt.

Bouwinitiatief voor Chinese ouderen

De in Nederland wonende Chinezen hebben er lang om bekend gestaan dat zij hun problemen in eigen kring oplossen en nauwelijks een beroep doen op Nederlandse instanties. Inmiddels is er aanleiding dit beeld te nuanceren. Op verschillende plaatsen in het land werd vanuit de Chinese gemeenschap contact gezocht met Nederlandse instellingen op het gebied van ouderenhuisvesting. Het Rotterdamse project in de Graaf Florisstraat is hiervan een voorbeeld.

Een in 1989 opgerichte Chinese ouderenvereniging, Chun Pah, is zich gaan oriënteren op mogelijkheden om iets te doen aan de huisvesting en zorg voor oudere Chinezen. Daartoe werden onder meer studiereizen gemaakt naar Engeland en de Verenigde Staten. In deze landen blijkt het onderwerp al langer in de belangstelling te staan. Daar zijn specifiek Chinese bejaardencomplexen gebouwd, waarvoor lange wachtlijsten bestaan.

De volgende stap in dit allochtoon initiatief was het benaderen van autochtone professionele opdrachtgevers. Voor het realiseren van een project in Nederland trof men een geïnteresseerde gesprekspartner in de stichting Ouderenhuisvesting Rotterdam (SOR), een instelling die in deze stad een groeiend aantal wooncomplexen voor ouderen heeft gebouwd en ontwikkeld. Andere betrokkenen waren de stichting Chinese Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CCRM) en de Elizabeth Stichting, die het dagelijks beheer van een aantal door de SOR beheerde complexen verzorgt. Zowel de SOR als de Elizabeth Stichting waren bereid mee te denken over de mogelijkheden om voor Chinese ouderen een huisvestingsproject tot stand te brengen. Daartoe werd allereerst een voorstudie gedaan naar de achtergronden, problemen en wensen van Chinese ouderen. De in 1991 verschenen rapportage mondde uit in een "programma van wensen en eisen". We citeren om te beginnen de samenvatting:

*"De meeste Chinese bejaarden kennen geen Nederlands, hebben weinig contact met Nederlanders en zijn daardoor verstoken van de mogelijkheid tot integratie met de Nederlandse samenleving. De familie is in steeds mindere mate in staat en bereid deze bejaarden op te vangen. Deze groep komt hierdoor in de problemen. Opvang in een Nederlands bejaardenhuis is buitengewoon moeilijk omdat ze de taal niet beheersen, andere eet- en drinkgewoonten kennen en zich in veel opzichten 'onnederlands' gedragen."*⁵⁶

Eisen en wensen

Als voordelen van geconcentreerde huisvesting in een voor Chinezen bestemd complex worden onder meer genoemd: meer onderling contact en de mogelijkheid van dienstverlening door Chinees sprekende medewerkers. Daarnaast ziet men de mogelijkheid om ook activiteiten te organiseren voor elders in de buurt wonende Chinezen. Uitdrukkelijk wordt onder de eisen en wensen opgenomen, dat het gebouw later ook te gebruiken moet zijn voor "gewone" bejaarden. In principe geldt dus de Nederlandse standaard, maar als specifiek Chinees is een aantal wensen gehandhaafd:

- voor echtparen twee slaapkamers (in deze cultuur slapen echtgenoten vaak apart);
- dichte keuken in verband met de gewoonlijk sterke kooklucht;
- in de keuken voorzieningen om de Chinese kookpan op een elektrisch fornuis te kunnen gebruiken;
- een tuin voor het kweken van Chinese groenten.

Sinds de formulering van het programma van eisen is de SOR op zoek gegaan naar een geschikte lokatie. Inmiddels is men uitgekomen op een centraal gelegen

⁵⁶ Stichting Ouderenhuisvesting Rotterdam, *Chinese ouderenproject Rotterdam* (Rotterdam, 1991), p. 6.

voormalig schoolgebouw. Juist zo'n gebouw leent zich ervoor om meer functies te realiseren dan alleen woningen. Deze uitkomst van het initiatief symboliseert dat de immigrant voorbouwt aan een aangetroffen omgeving - in dit geval in samenwerking met autochtone partners. De architect is gekozen vanwege zijn deskundigheid bij de verbouw van bestaande gebouwen en niet vanwege een culturele expertise. Het is ook maar de vraag of er duidelijke Chinese markeringen in interieur of exterieur zullen worden aangebracht.

De realisering van deze wensen lijkt mogelijk zonder het gebouw een duidelijk Chinees stempel te geven. Als er een Chinese uitstraling komt, zal die eerder worden veroorzaakt door bij de huisvesting te realiseren voorzieningen, zoals een toko, bibliotheek/videotheek, recreatieruimte en kantoorruimte voor Chinese organisaties. Hierdoor zal annex aan het wooncomplex ook een centrum voor Chinese culturele activiteiten ontstaan. De bijdrage aan de veelkleurigheid van onze gebouwde omgeving heeft dan allereerst te maken met het gebruik dat van het gebouw wordt gemaakt. De uiteindelijke architectuur kan het specifieke karakter van zo'n complex accentueren of juist trachten weg te filteren. Voor beide opties bestaan goede argumenten.

4 ALGEMENE CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Recente immigranten blijken voorgangers te hebben die hun sporen in de gebouwde omgeving nalieten. Achtergestelde groepen slaagden erin hun positie te verbeteren en konden in gebouwen hun identiteit tot uiting brengen. Wat dat betreft kan het wenselijk zijn als de geschiedenis zich herhaalt. Zo'n herhaling zal echter plaatsvinden in andere maatschappelijke omstandigheden. De begrippen "gebruiker", "opdrachtgever" en "architect" hebben nu een andere inhoud dan in de 17de eeuw. Ook ten opzichte van de eerste helft van de 20ste eeuw is het nodige veranderd in de rolverdeling bij het bouwproces.

De eerste nota architectuurbeleid *Ruimte voor Architectuur* schetst een beeld van de nieuwe verhoudingen in het bouwen. De traditionele rolverdeling, waarbij de architect als bouwmeester de voornaamste adviseur is van de opdrachtgever, is niet langer vanzelfsprekend. Enerzijds is het opdrachtgeverschap geprofessionaliseerd, anderzijds zijn er naast de architect tal van specialisten op de markt gekomen die ieder hun deel van het bouwproces beheersen. En onder invloed van de toenemende complexiteit van het bouwen ontwikkelt zich de beheersing van het hele bouwproces tot een discipline apart. Deze ontwikkeling brengt met zich mee, dat het voor de niet-professionele gebruiker van een gebouw moeilijker is geworden om als opdrachtgever op de bouwmarkt te opereren.

In vergelijking met de pre-industriële periode heeft de gebruiker minder te maken met het bouwproces en dus ook minder directe invloed op wat er wordt gebouwd. Voor courante gebouwen als woningen en kantoren heeft zich een markt ontwikkeld en wie huisvesting nodig heeft zoekt meestal een kant-en-klaar gebouw, ontwikkeld door een professionele bouwer. In Nederland is het niet langer de regel dat een gevestigd burger zijn eigen woning bouwt om maatschappelijk succes te symboliseren. De migrantenwoningen in Marokko zijn voorbeelden van een tegengestelde ontwikkeling. Het zijn woningen gebouwd in opdracht van Marokkanen die hun geld in West-Europa hebben verdiend of nog verdienen. Laat de migrant als opdrachtgever in eigen land dan wel de eigen culturele identiteit doorklinken? Die identiteit is een veranderlijke grootheid en blijkt niet van vreemde invloeden vrij. "De huizen zijn binnenste buiten gekeerd. Vroeger was aan de buitenkant niet te zien, hoe rijk een man was. Iedereen had dezelfde muren om zijn huis. (...) Met deze huizen is het precies omgekeerd. Binnen is het vrijwel overal hetzelfde: Europees ingericht met banken en zo. De rijkdom zit nu buiten, om aan iedereen te laten zien."⁵⁷ (zie afb. 21).

In de koopsector in Nederland spelen projectontwikkelaars een belangrijke rol. Zowel huur- als koopwoningen worden gebouwd voor marktsegmenten die vooral worden gedefinieerd in termen van inkomen. De culturele oriëntatie van bewoners speelt dan misschien een rol als "exclusiviteit" een verkoopargument is.

We zagen al dat ook in de 17de eeuw, toen er een directe band bestond tussen consument en producent, immigranten hun woonhuizen niet opvallend anders bouwden dan autochtonen. Inmiddels zijn de mogelijkheden om invloed uit te oefenen op het gebouwde produkt verder ingeperkt. Niet alleen door de geschetste

⁵⁷ Bron: Martijn de Rijk, "Een gouden kooi", *NRC*, 30 oktober 1993.

opkomst van een anonieme markt, maar ook door een standaardisering van de bouwproductie onder invloed van overheidsvoorschriften.

Leden van etnische minderheden zijn in het huidige economische bestel consumenten als alle anderen, gedefinieerd door hun koopkracht en hun preferenties. Aan ondernemers de uitdaging om te ontdekken in hoeverre deze consumenten specifieke behoeften hebben waarin nog niet is voorzien. De huidige praktijk lijkt te zijn, dat een etnische vraag zich vooral aftekent op het gebied van voedingsmiddelen en horeca. De vraag naar duurzame consumptiegoederen heeft een universeler karakter. We mogen aannemen dat televisietoestellen of wasmachines worden beoordeeld op hun prijs en kwaliteit. Een Turkse of Surinaamse variant wordt niet geproduceerd en is ook moeilijk voorstelbaar. Datzelfde geldt voor de auto, een artikel dat voor veel mensen een levensstijl en status symboliseert. Ook voor allochtonen lijkt bij de aanschaf van een auto status een rol te spelen. Het gaat dan niet om prestige in termen van de traditionele cultuur, maar om status zoals gedefinieerd in de wereldwijde consumptie maatschappij. Voor de zelfexpressie van wereldburgers heeft een auto meer praktische betekenis dan de woning (zeker als hun keus op de woningmarkt beperkt is). Maar daar moet dan direct worden bijgezegd dat (gelukkig voor de autobranche) een exclusieve relatie tussen een type auto en een groep etnische consumenten niet bestaat. Waarom zou het met woningen anders zijn? Het is ook in het belang van de consument als goederen en diensten voor een breed publiek aantrekkelijk zijn. Exclusiviteit gaat gepaard met kostenverhogingen.

De woningmarkt wijkt in een aantal opzichten af van andere markten, zoals die voor duurzame consumptiegoederen. Dit leidt onder meer tot bijzondere verdelingsproblemen en een overheidsinvloed die voortduurt nu op andere terreinen deregulerend de norm is. Voor de vraag of er in de bouwproductie rekening moet worden gehouden met specifieke behoeften of culturele waarden van minderheidsgroepen is het daarom van belang dat de staatssecretaris van Volkshuisvesting onlangs een veto heeft uitgesproken over woningtoewijzing op grond van culturele achtergrond. Als er al "etnische" woningen worden gebouwd in de sociale sector, dan zullen zij in principe beschikbaar moeten zijn voor de gehele doelgroep van het volkshuisvestingsbeleid. In theorie is het dus mogelijk dat behoeften van allochtone gebruikers botsen met de regulerende principes van de rijksoverheid. Aan de beschreven projecten voor allochtone ouderen en de universele plattegronden is te zien dat hier in de praktijk een oplossing voor te vinden is volgens het model van "aanpasbaar bouwen".

Leden van etnische minderheden gebruiken niet uitsluitend bouwwerken die voor de markt worden geproduceerd zoals woningen. Daarnaast kunnen zij behoefte hebben aan gebouwen die meer op maat worden gemaakt, zoals bijvoorbeeld kerken of scholen. In die gevallen komen we leden van minderheidsgroepen tegen als opdrachtgevers voor bijzondere gebouwen. Hoewel daar standaardisatie eveneens meespeelt, is er toch een opdrachtgever die vanuit eigen behoeften wensen kan formuleren ten aanzien van de vormgeving. Bij het ontwerp van zo'n gebouw gaat het echter niet alleen om culturele deskundigheid, maar ook om het oplossen van (regel)technische problemen. Zo kan er pas worden gebouwd als wensen van de opdrachtgever stroken met eisen van de brandweer. Ontwerptradities uit andere culturen kunnen dus niet zonder meer naar Nederland worden overgeplant. De opdrachtgever heeft zeker ook ondersteuning

nodig door kenners van de Nederlandse bouwmarkt en de Nederlandse regelgeving.

Zowel gezien vanuit de gebruikersrol als vanuit de opdrachtgeversrol blijkt bouwen in Nederland gebonden aan voorwaarden van deze samenleving, maar uiteraard blijft er speelruimte voor de architect. De nota *Ruimte voor Architectuur* schetst veranderingen in de rol van de architect binnen het bouwproces. Een verandering die daar niet zo expliciet aan de orde komt heeft betrekking op architectuur als onderdeel van de kunsten.

In de historische schets kwamen Cuypers en Granpré Molière naar voren als architecten met een specifiek katholieke signatuur. In de toenmalige verhoudingen kon een kunstuiting als architectuur bijdragen tot het naar buiten treden van een zich emanciperende bevolkingsgroep. Sinds de opkomst van de verzorgingsstaat veranderde echter het zelfbeeld van kunstenaars - en van architecten die zich als kunstenaar beschouwen. Sociologen als Kempers en Oosterbaan wijzen op de autonomisering van kunst en kunstbeleid die zich in Nederland vooral sedert 1950 heeft voltrokken. De verhalende en verwijzende vormgeving maakt plaats voor een abstracte vormtaal. Architecten zijn zich minder gaan zien als representanten van bepaalde sociale of religieuze groeperingen. De verzuilde kunst boette aan belang in. Het kunstenaarschap werd een meer individuele roeping. Dat gold zelfs toen in de jaren '60 en '70 de roep om maatschappelijk engagement groot was, maar des te sterker in de expliciet individualistische periode die daarop volgde.

Etnische minderheden maatschappelijk op achterstand

Het is geen nieuws om te melden dat allochtonen behoren tot de zwakke groepen in onze samenleving. Voor hun positie in het bouwproces heeft dit consequenties:

- kennis die nodig is om op te kunnen treden als opdrachtgever is niet altijd aanwezig. Zo is niet altijd voldaan aan de basisvoorwaarde van redelijke beheersing van de Nederlandse taal. Evenmin kan er van worden uitgegaan dat men de 'eigen' bouwtradities kent;
- omdat allochtone groepen vaak niet beschikken over een eigen reservoir van bouwdeskundigen, is men afhankelijk van min of meer toevallige contacten binnen de Nederlandse bouwwereld;
- voor zover bouwen voor/door deze doelgroep mogelijk is, zijn slechts minimale budgetten beschikbaar. Daarvoor kan misschien een Nederlandse basiskwaliteit worden gerealiseerd, maar er is weinig financiële ruimte voor een cultuurspecifieke inkleuring van een bouwproject.

Integratie versus etniciteit

De leidraad van onze verkenning is de vraag of en hoe het architectuurbeleid zich op de multiculturele samenleving moet instellen. In een historische en hedendaagse portrettering van de nieuwkomers in de Nederlandse samenleving als gebruikers, opdrachtgevers en ontwerpers van gebouwen zochten we naar de eisen voor en de uitdrukking van een specifieke culturele inbreng in de gebouwde omgeving.

Deze uitwerking leidt tot een merkwaardige inconsistentie. Waar in de hedendaagse architectuur nauwelijks meer sprake is van een eigen nationale dan wel regionale variëteit, doet deze vraagstelling denken aan een oproep tot folkloristische enclaves in een kosmopolitisch landschap. De gedachte dat de rijksoverheid de eventueel gewenste culturele variëteit zou ondersteunen door middel van architectuurbeleid,

lijkt even misplaatst als architectuurbeleid gericht op een Nederlandse signatuur van de gebouwde omgeving. Een andere vraag is of het architectuurbeleid als het al dit doel zou willen nastreven, daar ook de middelen voor heeft.

Twee visies

De integratiegedachte kan de ideologische basis vormen voor zowel een architectuur met een onderscheiden cultureel cachet als voor de verwerping daarvan. Bij ingrepen in de gebouwde omgeving draait het om de vraag of er in functionaliteit en vormgeving ook culturele verschillen moeten meespelen. Men kan stellen dat, om de integratie van allochtonen te bevorderen, zij niet anders dan autochtonen dienen te worden behandeld. Het benadrukken van verschillen ook in de gebouwde omgeving leidt tot stigmatisering en belemmert de integratie. Daartegenover wordt de stelling betrokken dat wel degelijk de eigen culturele identiteit van minderheden een rol moet spelen, vooral omdat dit als een springplank tot integratie kan worden gebruikt. De integratiedoelstelling staat kennelijk buiten kijf, maar over de te gebruiken middelen wordt getwist.

Terzijde valt op te merken dat tweedelingen van herkomst en veranderingsgezindheid wonderlijke coalities opleveren. Het behoudend streven in allochtone kring om de eigen culturele identiteit te bewaren en te versterken vindt ondersteuning van progressieve autochtonen, terwijl de westers georiënteerde allochtonen die gelijke behandeling nastreven, bijval krijgen uit de onverwachte hoek van conservatieve autochtonen.

De praktijk van het bouwen

Het discussiedomein bij het bouwen voor minderheden hebben we kort aangegeven. Maar hoe wordt deze ideeënstrijd in steen omgezet? De aangehaalde voorbeelden uit de Rotterdamse stadsvernieuwing hebben we getypeerd als het laveren tussen het anders zijn en de uniformiteit. Dat is bouwen natuurlijk altijd. Een stoel, een woning, een stad zijn verwachtingen van een gemiddeld gebruik die deze objecten voor verschillende, en voor elkaar opvolgende gebruikers geschikt maken. De omslag die plaatsvindt van ideeën naar concrete uitwerking is dat eisen van een specifieke etnische groep opgenomen worden in een groter geheel: de voorgestelde islamitische plattegrond wordt gerealiseerd als de universele plattegrond, de ontworpen Turkse wijk wordt een multiculturele wijk. De ideologische tegenstelling wordt in het bouwen verzoend: er wordt niet voor een bepaalde groep gebouwd, maar voor alle groepen. De architectuur en stedenbouw krijgen een specifieke culturele inbreng, maar worden daardoor niet gedefinieerd.

De woning- en stedenbouw is een verantwoordelijkheid van lokale partijen. Zeker de sociale woningbouw waar veel allochtonen op aangewezen zijn, moet toegankelijk blijven voor verschillende gebruikersgroepen. Voor de totale groep van allochtonen is ook geen onderscheiden programma van eisen te formuleren. Dat zou nog moeilijker zijn dan een programma voor de Nederlander op te stellen. Voor de afzonderlijke groepen van het minderhedenbeleid als Turken, Marokkanen en Surinamers is het evenmin mogelijk naar eigen tradities te ontwerpen en te bouwen. Naast de ideologische bezwaren die daartegen al bij voorbaat bestaan, is er eenvoudigweg geen concept van wat die specifieke culturele inbreng in de architectuur zou moeten voorstellen.

In de woning- en stedenbouw is een eigen culturele inbreng van minderheidsgroepen niet of maar marginaal aanwezig; die culturele specificatie is niet goed mogelijk én ook niet gewenst. Geldt dat ook voor de bijzondere gebouwen, bijvoorbeeld voor moskeeën of andere gebouwen met een min of meer specifiek gebruik door culturele groepen? Het gegroeide specialisme van "allochtone" vormgeving bestaat er vooral uit door middel van historiserende elementen de culturele achtergrond en het specifieke gebruik te verbeelden. De moskeebouw in Nederland heeft daardoor - wat wel genoemd wordt - een hoog "Eftelinggehalte". In Nederland staat het iedere particuliere opdrachtgever echter vrij om naar eigen smaak een bouwwerk binnen de normen van de betreffende welstandcommissie te laten ontwerpen. Dat dat geen garantie is voor een hoogstaande architectuur mogen we bekend veronderstellen.

Het onderscheid tussen functionele en culturele aspecten van architectonische kwaliteit is ook in dit verband van belang. Cultuurgebonden functionele eisen behoeven niet per definitie een traditionele vormgeving. Wie een moskee wil bouwen kan teruggrijpen op Pakistaanse voorbeelden, maar een oriëntatie op het Nieuwe Bouwen is evenzeer mogelijk.

Te verwachten is, dat uit allochtone gemeenschappen individuen naar voren komen die zich in Nederland beroepsmatig met bouw en architectuur gaan bezighouden. Zij moeten niet worden gestimuleerd om zich te specialiseren in historiserende interpretaties van de "eigen" architectuur. We verwachten van een architect geen chinoiserie omdat hij toevallig Pei heet.

Voor architectuur met voldoende toekomstwaarde is het van belang onder ogen te zien, dat we geen idee hebben hoe lang het specifieke karakter van de huidige etnische groepen stand zal houden. We kunnen misschien tien jaar vooruit kijken, maar niet veel langer. Terwijl het plausibel is dat, zeker op korte termijn, (functioneel) etnische gebouwen bijdragen aan het welzijn van een deel van de minderheidsgroep, blijft de betekenis van deze gebouwen voor komende generaties onzeker.

Mogelijk beleid

Op welke wijze kan in het architectuurbeleid van de rijksoverheid het multiculturele karakter van de samenleving worden betrokken? Het Nederlandse architectuurbeleid is voorwaardenscheppend en bestaat hoofdzakelijk uit initiatieven die ten doel hebben het architectuurklimaat te verbeteren en de voorbeeldfunctie van de rijksoverheid inhoud te geven daar waar zij een directe en indirecte betrokkenheid heeft bij het bouwen. Daarnaast zijn er twee wat minder geprononceerde onderdelen van architectuurbeleid: het architectuuronderwijs en de gevolgen van de internationalisering voor de architectuur.

De directe invloed van de rijksoverheid op het architectuurbeleid betreft de voorbeeldfunctie onder andere bij de eigen huisvesting. Deze sector van architectuurbeleid biedt evenmin als het architectuuronderwijs directe aanknopingspunten voor een oriëntatie op de multiculturele samenleving. Het onderwijs in de bouwkunde is in de eerste plaats een verantwoordelijkheid voor het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en maar in beperkte mate onderwerp van architectuurbeleid. De verbetering van onderwijskansen voor allochtonen, bijvoorbeeld door studie-inhoud of door maatregelen die de instroom van studenten uit minderheidsgroepen bevorderen, maakt onderdeel uit van algemeen beleid en kan ook niet berusten op diverse initiatieven van afzonderlijke beleidssectoren.

Van de onderdelen van het architectuurbeleid lijken vooral de "verbetering van het architectuurklimaat" en "internationalisering" kansen te bieden voor een reflectie op het multiculturele karakter van onze samenleving. Voor alle duidelijkheid merken we nogmaals op dat het architectuurbeleid voorwaardenscheppend is: de rijksoverheid stimuleert en ondersteunt initiatieven. Een categoriale uitwerking in de vorm van een architectuurbeleid voor allochtonen past dan ook niet binnen de huidige kaders van het architectuurbeleid.

Bij dit alles moet worden bedacht dat iedere beleidsmaatregel gericht op cultuuruitingen van allochtonen als groep kan worden geïnterpreteerd als stimulans voor handhaving van de allochtone identiteit. Zo'n maatregel conflicteert dus mogelijk met integratiedoelstellingen. Dit bezwaar geldt sterker, als allochtone groepen worden ondersteund bij bouwinitiatieven. Een projectsubsidie die kan worden gebruikt voor de bouw van een moskee betekent haast per definitie een stellingname voor een bepaald type islam. Algemene kennisoverdracht via bijvoorbeeld tentoonstellingen is in dit opzicht neutraler. Zo kan kennisoverdracht rond Pakistaanse bouwkunst voor verschillende publieksgroepen interessant zijn.

De bouwinitiatieven voor bijvoorbeeld moskeeën kunnen niettemin ondersteuning gebruiken, en dat niet alleen vanwege de architectonische wensen ten aanzien van de te realiseren moskee. Wat voor niet-professionele opdrachtgevers in het algemeen geldt, geldt voor allochtone initiatiefnemers in het bijzonder. Er is gebrek aan marktkennis, de relaties ontbreken en er is bovendien vaak een taalbarrière wat het contact tussen opdrachtgever en architect bemoeilijkt. Voor deze specifieke groep opdrachtgevers zou het wenselijk zijn om een toegankelijke beschrijving te geven van de organisatie van het bouwproces met alle beslismomenten, kosten en knelpunten aan de hand van voorbeelden van moskeebouw. Illustraties van moderne moskeebouw zouden mogelijk ook iets van het vooroordeel weg kunnen nemen dat alleen een moskee in een (quasi) traditionele stijl een echte moskee is.

Zoals gezegd kleven er bezwaren aan maatregelen gericht op de architectonische kwaliteit van individuele bouwprojecten. Hoewel er in principe vraag is naar deskundigheidsbevordering van initiatiefgroepen, zal de behoefte moeten worden afgewogen tegen het gevaar partij te kiezen zonder dat de gevolgen daarvan goed worden overzien. Wellicht is hier nog een onderscheid te ontwikkelen tussen meer en minder omstreden bouwinitiatieven. Wellicht ontstaat ooit een consensus over het belang van woonzorgcomplexen voor allochtone ouderen. In die sector is dan gerichte actie mogelijk.

Minder riskant en zeker ook belangrijk zijn beleidsinitiatieven gericht op kennisontwikkeling en kennisoverdracht aan bredere publieksgroepen.

Daarbij valt te denken aan:

- kennis van het bouwen in de landen van herkomst; zowel geschiedenis als heden, zowel voor allochtoon als voor autochtoon publiek;
- kennis over specifieke behoeften van diverse groepen (nuttig voor architecten en professionele opdrachtgevers);
- kennis over gerealiseerde etnische projecten. Door de selectie van voorbeelden (uit binnen- en buitenland) is het wellicht mogelijk om aandacht te vragen voor alternatieven voor historiserende vormgeving (of minder parlementair: de Eftelingstijl);

- in het kader van publieksbeleid is expliciete aandacht nodig voor het bereiken van de allochtone gebruikersgroepen. Als blijkt dat tentoonstellingen en zeker symposia een te hoge drempel hebben, kan worden getracht via een medium als video mensen in de eigen omgeving te bereiken;
- culturele uitwisseling. Wat gebeurt er als een Marokkaans architect een Nederlandse school bouwt - of een Nederlander een Egyptische moskee? Culturele uitwisseling zou vooral in het teken moeten staan van internationalisering en een instrument kunnen zijn bij het doorbreken van stereotypen (die een belemmering dreigen te worden voor allochtone architecten in Nederland).

BIJLAGEN

Bijlage 1 Verslag van het ronde-tafelgesprek over architectuur in een multi-culturele samenleving, op vrijdag 28 januari 1994 bij RIGO te Amsterdam

Lijst van deelnemers

de heer A.K. Bhalotra, stedenbouwkundige bij Kuiper Compagnons te Rotterdam

de heer D.A. Bergvelt, programmabegeleider bij de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) te Rotterdam

de heer H.P. Bouma, RIGO Research en Advies te Amsterdam (verslag)

de heer M. van Heck, beleidsambtenaar sector Bouwkunst van het Ministerie van WVC, Rijswijk

de heer J. Huisman, journalist van de Volkskrant, Amsterdam

de heer M. Janga, architect te Haarlem, initiatiefnemer van de tentoonstelling 'Altijd op reis' (toont het werk van tien ontwerpers afkomstig uit de voormalige Nederlandse koloniën)

mevrouw H.C. Meinsma, planologe en publiciste te Amsterdam, (mede)samensteller van de tentoonstelling "Altijd op reis"

de heer L. Perotti, architect te Alphen a/d Rijn, ontwerper van onder andere de moskeeën in Ridderkerk, Waalwijk en Den Haag

de heer P.J. Romeijn, onderzoeksbegeleider bij DGVH van het Ministerie van VROM, Den Haag

de heer J.A. van Rossum, vennoot bij RIGO Research en Advies te Amsterdam, projectleider van het onderzoek "Architectuur in een multiculturele samenleving"

de heer I. Selman, beleidsmedewerker Hoofdafdeling Minderheden van het Ministerie van WVC, Rijswijk

de heer B. Sevinçsoy, architect bij bureau Mabeg te Utrecht, ontwerper van onder andere de hamam in Utrecht en de Fatih-moskee in Eindhoven

de heer M.J. Zeevalking (voorzitter van het ronde-tafelgesprek), voorzitter van the post-graduate school of architecture, het Berlage Instituut te Amsterdam

Verslag

De heer Zeevalking heet als voorzitter de aanwezigen welkom en licht kort de bedoeling van het ronde-tafelgesprek toe. RIGO heeft een onderzoek gedaan naar architectuur in een multiculturele samenleving en komt in de rapportage tot een aantal conclusies. Sommige daarvan zijn misschien wat verrassend. Het rapport zal dienen als basis voor het gesprek. Verheugend is dat het gezelschap zo gemêleerd is samengesteld dat verschillende stromingen hun licht over het thema van de bijeenkomst kunnen laten schijnen. Om te beginnen vraagt de voorzitter aan de heer Van Heck toe te lichten waarom WVC aandacht besteedt aan de relatie allochtonen en architectuur.

Van Heck zegt dat het in het begin ook nieuw was voor WVC zich hiermee bezig te houden. Tot voor kort zaten de gelden voor kunstenaars bij Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Via de uitkeringen kreeg men geld om kunstenaar te worden. Die regeling is gestopt en de gelden zijn overgeheveld naar WVC. Vanuit Cultuur werd echt kunstenbeleid gevoerd, waarbij de kwaliteit van de kunst het enige criterium werd waarmee subsidie werd toegekend. In de loop van de bewindsperiode van de huidige minister, mevrouw d'Ancona, is dat beleid wat gewijzigd. Zij vraagt aandacht voor een aantal thema's die de drie Directoraten-Generaal-overstijgend zijn, zoals de participatie van minderheden. Daarbij gaat het erom dat brede groepen van de samenleving participeren in allerlei vormen van kunstbeoefening. Dat geldt ook voor de multiculturele samenleving. Op het Directoraat-Generaal voor Culturele Zaken moet worden bekeken in hoeverre er belemmeringen zijn voor niet-autochtone Nederlanders om aan allerlei culturele uitingen deel te nemen. Dat betreft ook architectuur: in hoeverre zijn er in Nederland voor allochtone architecten belemmeringen om tot een goede beroepsuitoefening te komen en, mochten er grote belemmeringen zijn, bestaan er dan mogelijkheden om die weg te nemen en bepaalde faciliteiten te creëren. Er is een beleidsinstrumentarium: zo zijn er vanuit de afdeling Bouwkunst allerlei beïnvloedingsmogelijkheden om instellingen die subsidie van WVC ontvangen ertoe te krijgen binnen hun eigen subsidiebeleid aandacht te geven aan gesignaleerde problemen. Aan RIGO is gevraagd dit eerste verkennende onderzoek te doen. Wat wij vanmiddag graag horen is of men vindt dat er belemmeringen zijn; zo ja, dan wil WVC bekijken of er mogelijkheden zijn om die weg te nemen.

Zeevalking vraagt vervolgens aan Van Rossum wat het onderzoek in concreto heeft opgeleverd. Van Rossum stipt eerst aan dat er niet alleen naar belemmeringen voor architecten is gekeken, maar dat het onderzoek wat ruimer is opgevat. Niet alleen de positie van de architect als onderwerp, maar vooral ook die van de gebruikers en opdrachtgevers. Daarbij hebben we de participanten in het bouwproces min of meer gevolgd vanaf de 16de eeuw. Het onderzoek gaat over de vraag of er een specifieke inbreng van migranten in de gebouwde omgeving aanwezig is of zou moeten zijn, en over de vraag of de rijksoverheid, zoals Van Heck al zei, daar via het architectuurbeleid dan een rol bij kan spelen. Deze vragen leiden tot een wat merkwaardige inconsistentie. Een citaat uit het rapport: *"Waar in de hedendaagse architectuur nauwelijks meer sprake is van een eigen nationale dan wel regionale variëteit, doet deze vraagstelling denken aan een oproep tot folkloristische enclaves in een kosmopolitisch landschap. De gedachte dat de rijksoverheid de eventueel gewenste culturele variëteit zou ondersteunen door middel van architectuurbeleid,*

lijkt even misplaatst als architectuurbeleid gericht op een Nederlandse signatuur van de gebouwde omgeving." Opgemerkt zij dat het citaat wat vooruitloopt op de discussie over het te voeren beleid. In de praktijk van het bouwen voor minderheden in heden en verleden komen culturele verschillen in de vormgeving en functionaliteit van de gebouwde omgeving naar voren. De voorbeelden die we hebben aangehaald betreffen onder meer woningplattegronden, religieuze gebouwen, en ook de gebouwen voor ouderenhuisvesting voor allochtonen. Zoals ook op andere beleidsterreinen lokt een specifieke aanpak voor allochtonen de nodige discussie uit. De architectuur met een onderscheiden cultureel cachet wordt zowel omarmd als bestreden. Er is de stelling dat, om de integratie van allochtonen te bevorderen, zij niet anders dan autochtonen behandeld moeten worden, en er in de vormgeving dus ook geen verschillen zouden moeten zijn; het benadrukken van verschillen in de gebouwde omgeving zou nu juist leiden tot stigmatisering, en dat belemmert de integratie. En daartegenover is er de stelling dat de eigen culturele identiteit van minderheden wel degelijk een rol moet spelen, omdat die juist een springplank tot integratie kan zijn. Het onderzoek doet aanbevelingen voor het architectuurbeleid (in het laatste hoofdstuk), waarbij als belangrijkste is te noemen dat het niet verstandig lijkt een categoriaal architectuurbeleid te gaan voeren, dat wil zeggen een architectuurbeleid specifiek voor allochtonen. Daar zijn ideologische bezwaren tegen aan te voeren, maar er is eenvoudig ook geen specifiek concept wat die eigen culturele inbreng zou kunnen zijn. Wat moet er volgens ons dan wel gebeuren vanuit het architectuurbeleid? Dat zou moeten zijn: beleidsinitiatieven richten op kennisontwikkeling en kennisoverdracht aan brede publieksgroepen. Dus niet specifiek aan allochtonen, maar bijvoorbeeld wel over de architectuur in andere landen (waarmee ook de culturele uitwisseling tussen de landen bevorderd wordt). Dat sluit dus eerder aan op het onderwerp "internationalisering van het architectuurbeleid" dan op een eventueel specifiek allochtonenbeleid. Het rapport besluit met een uitwerking van de verschillende mogelijkheden en de rol van WVC daarbij.

Hierop nodigt de voorzitter de aanwezigen uit naar voren te brengen wat zij op het hart hebben naar aanleiding van het rapport en het thema van dit gesprek. Dan kan men daar over en weer zijn voordeel mee doen; de vertegenwoordigers van rijk en gemeenten bij het beleid, en de architecten bij hun toekomstige scheppingen.

De heer Janga wil in de eerste plaats het volgende zeggen. We leven in een multiculturele samenleving, waar bij allerlei groepen van de bevolking bepaalde woonwensen leven. Zo zie je bij de autochtonen een verscheidenheid van woonwensen: aanleunwoningen, seniorenwoningen, studentenhuisvesting en ga zo maar door. Nu zijn er ook migrantengroepen. Dan is er bezwaar tegen te maken als die woonwensen op een andere manier behandeld worden. Want in feite gaat het ook om potentiële opdrachtgevers, ongeacht of het nu is in het kader van een woningbouwvereniging of een coöperatief verband. Een ieder kan zich op een gegeven moment als opdrachtgever kenbaar maken, en of een groep cultureel anders geaard is of niet, maakt niet uit: als een groep in aantal belangwekkend genoeg is, dan moeten we als samenleving daarop reageren en zorgen dat we passende woningen maken. Iets anders is de vraag of het niet onbetaalbaar wordt. Nu wijzen de feiten daar tot nu toe niet op. Er zijn in de Indische Buurt in Amsterdam woningen gemaakt voor islamitische gezinnen, die zeer geliefd zijn bij autochtone Nederlanders. Daarbij komt de flexibiliteit van bepaalde typen woningen. Bijvoorbeeld verbouwde pakhuizen, kerken, woonschepen. Daarvan zeg

je ook niet dat die onmogelijk om te vormen zijn tot woningen die anno 1994 nog bruikbaar zijn; het gebeurt gewoon. Dan hoor je wel eens: als er teveel moskeeën of andere islamitische gebouwen komen, dan is dat beeldverstorend. Janga zie dat niet zo. Niemand stoort zich toch ook aan bijvoorbeeld antroposofische bouwwijzen; die zijn zelfs in zwang bij sommige architecten. Als Janga een wat vreemde uiterlijke verschijningsvorm ziet, denkt hij: dat hoort bij de veelkleurigheid van de Nederlandse architectuur. Het is natuurlijk aan de welstandscommissie om te bepalen of het nu wel of niet past qua schaal. Maar er is al jaren, al sinds Janga in Nederland kwam, door de Chinese bevolkingsgroep voor haar restaurants gebruik gemaakt van Chinese dakvormen, pagodes en dergelijke, en daar hoor je ook niemand meer over. Over een tijdje zullen de kritische geluiden over moskeeën en islamitische bouwwijzen ook wel verstommen.

De heer Sevinçsoy wil twee dingen opmerken. In het onderzoek is duidelijk aangegeven dat in het contact tussen allochtone opdrachtgever en architect de wensen van de opdrachtgever zelden goed boven water komen. Men kan die niet duidelijk formuleren, en dat geeft vele problemen. Men kan geen bouwtekeningen lezen, en pas als het gebouw van de grond komt, wordt beseft dat er bijvoorbeeld een kolom zit op een plaats die men niet wil. Dat is tot nu toe een struikelblok. Een ander essentieel punt: als er een opdrachtverlening is, staat daar tegenover een bepaalde honorering van de architect. Nu is het merkwaardig dat men geen enkel idee heeft wat bij een bepaalde bouwsom een passend architectenonorarium is. Als je een schetsontwerp op tafel legt denkt men: dat is het, daarmee kunnen we bouwen. Dus men vindt honorering tot en met de eerste schets acceptabel, maar dan de rest overbodig. Gedurende de hele bouwprocedure is er voor de architect dus niet de ruimte om ervoor te zorgen dat er een bepaalde kwaliteit tot stand kan komen. Als architect moet je dan proberen, vanuit een kleine marge, met het weinige geld dat beschikbaar is, iets tot stand te brengen - en dat lukt nooit. Dus wordt er overlegd: dit en dat moeten we dan maar niet doen. Met het resultaat is de architect zelden echt tevreden, al merken de mensen zelf het misschien niet. Een hele goede ontwikkeling van de laatste jaren is overigens wat men vraagt bij bijvoorbeeld een moskee-opdracht. De eerste wens is dan een gebedsruimte, maar voor tweederde van het hele complex heeft men andere wensen: winkels, woningen, bibliotheek, sociale ruimten. Daar moeten we echt aandacht aan besteden, want dat stimuleert de integratie zeer.

De heer Selman zegt dat Nederland ruimte heeft gegeven aan allochtonen om hierheen te komen. Architecten behoren daar ook toe. Architecten zijn kunstenaars, en je moet ze ook als kunstenaars behandelen en niet als allochtonen. Hij gelooft niet in "de allochtone architect". Een kunstenaar is een kunstenaar, hij is alleen elders geboren, in een andere omgeving opgegroeid. Wel moet aan architecten ruimte worden gegeven om vanuit hun achtergrond positieve elementen bij te dragen naast hun individuele kwaliteiten als architect. Dat betekent dat we op weg zijn naar integratie. Want het zo aanvaarden van de architect door de Nederlandse opdrachtgevers en de Nederlandse beroepsgenoten betekent het behandelen van iemand als gelijke. Een tweede is dat elke culturele uiting negatieve en positieve elementen heeft. Bij de architectuur moet je, vindt Selman, kijken welke positieve elementen je kunt toevoegen aan de architectuur in Nederland; niet de negatieve. Bijvoorbeeld, je moet niet een architectuur gaan ontwikkelen van "twijfels in de ruimte", een ruimte voor vrouwen en een ruimte voor mannen omdat bij bepaalde traditionele families de vrouwen apart zitten van de mannen. Er moet een bepaalde

maatstaf zijn om onderscheid te maken tussen positieve en negatieve elementen, en dat zijn wij zelf, die in het eind van de twintigste eeuw leven.

Mevrouw Meinsma zegt dat ze als lid van de begeleidingscommissie vrij nauw bij het onderzoek was betrokken. Als opmerking vooraf: het is goed om in de discussie het onderscheid in de gaten te houden tussen "voor allochtonen" en "door allochtonen". Je hebt iemand uit een ander land die hier iets bouwt, en je hebt allerlei groepen die hier wonen. Verder was Meinsma betrokken bij het project "Altijd op reis", een tentoonstelling van werk van architecten uit de vroegere Nederlandse koloniën die in Nederland hun opleiding hebben gehad en hier bouwen. Het klinkt wat tropisch, maar hun werk is uiteindelijk heel westers. Architectuur gemaakt door mensen uit de vroegere koloniën verschilt materieel niet van wat door westerse mensen gemaakt wordt. De gedachtegang bij het project was: het is niet goed te menen dat een architect uit een minderheid iets anders zou willen - inderdaad zijn het kunstenaars, het komt aan op individuele kwaliteiten. Vervolgens kan je vragen: zouden sommige individuele kwaliteiten van architecten niet meer aan bod kunnen komen. En dat is ook een aantekening bij het algemene architectuurklimaat, het geldt ook voor anderen met individuele kwaliteiten die niet voldoende aan bod komen. Een derde opmerking betreft het rapport. Het aardige is dat het rapport de problematiek in een historisch perspectief heeft gezet, het is een eye opener voor de huidige situatie. Daar komt dan het onderscheid tussen "voor of door" weer terug, vooral waar benadrukt wordt dat er voor mensen uit de minderheden in Nederland, voor bijzondere situaties in het leven, in religieuze gebouwen, bejaardenhuizen, begraafplaatsen, vormen herkenbaar kunnen zijn. En dat lijkt Meinsma wel nodig.

De heer Perotti vindt het heel goed dat het rapport tot stand is gekomen. Het is een aardige prestatie van RIGO. Wat de vraagstelling betreft: iedere architectuuropgave, of het gaat om een werk voor allochtonen of niet, zou je als architect op dezelfde manier moeten behandelen. Namelijk overeenkomstig je professie - dat het bouwtechnisch allemaal perfect is, en volgens de regelgeving. Maar daarnaast is het natuurlijk zo dat je te maken hebt met een bepaalde doelgroep, de opdrachtgever. Als architect moet je goed nagaan wat een opdrachtgever verlangt, wat de achtergrond daarvan is. Het spreekt haast vanzelf dat je probeert als architect in dit geval ook de culturele waarde mee te nemen, dat je je inleeft in de culturele achtergrond en herkomst van de opdrachtgever, en die probeert te vertalen. Die vertaling vindt zijn neerslag in het symbool, en dat is het aardige voor een architect - als je iets vormgeeft geef je mede een symboolwaarde aan het gebouw. Het symbool geeft een herkenbaarheid, het geeft een eigen identiteit aan het bouwwerk, en dat is heel belangrijk voor de opdrachtgever. Hoe geef je dat nu vorm, hoe vertaal je dat als architect? Daar komt een aantal dingen bij kijken. Je professionaliteit: hoe ga je zelf om met dat aspect. Dat je ook om je kwaliteit als architect gekozen wordt; dat de opdrachtgever verwacht: die architect kan er wat van maken. In dit verband de opmerking dat die symboliek nu de kans krijgt binnen de Nederlandse samenleving, en het is aan de architect om daaraan vorm te geven. Dan zijn er opdrachtgevers die zeggen: we willen wel graag, maar we hebben daarvoor geen geld. Sevinçsoy heeft het al gezegd, het is een grote lijdensweg. Opdrachtgevers denken: dat gaat ons extra centen kosten. Juist de meerwaarde die je aan het gebouw wilt geven wordt weggestreept, en dat betekent een gevecht met de opdrachtgever.

Dan de politiek, de omstandigheden waaronder je gaat bouwen. Het komt bijvoorbeeld voor dat een burgemeester die tot een bepaalde religieuze richting behoort naar de rijksbouwmeester stapt met de vraag of die rare minaret bij die moskee er niet af kan en of de koepel niet weg kan want het stoort eigenlijk de buurtbewoners, en bovendien is het een onding want verderop staat al een kerk met een hoge toren. Nu heeft een minaret een grote symbolische waarde voor de gebruiker, dus het is als architect heel belangrijk dat je daar aandacht aan besteedt. Gelukkig ging in dit geval - het speelde in Ridderkerk - de rijksbouwmeester volledig achter de architect staan en kon de minaret worden gerealiseerd.

Dan de doelgroep zelf. Het is erg belangrijk dat de architect de opdrachtgever kan verduidelijken wat de achtergrond is van een bepaald symbool. Van veel symboliek is de kennis namelijk verloren gegaan, veel mensen komen uit eenvoudige milieus en hebben nooit de gelegenheid gehad om symboliek op waarde te schatten, maar toch merk je dat het aanspreekt, men herkent in ieder geval. Als architect moet je je daar degelijk in verdiepen en dat pleit dan voor een extra culturele dimensie in de architectenopleiding, met aandacht voor het religieus-culturele aspect. Er zou misschien zelfs een aparte afstudeerrichting voor kunnen komen.

Dan het punt van de honorering van de architect. Daar begrijpt men inderdaad niets van. Dat tekeningetje maken, dat kost toch helemaal geen geld? En dat die architect daar zoveel tijd voor nodig heeft: die man moet dat toch zo uit zijn mouw kunnen schudden? Laat staan dat men begrip heeft voor de technische vertaling tot in details. Moet het nu allemaal zo lang duren en moet het allemaal zo duur zijn? Men heeft, zoals Sevinçsoy al opmerkte, totaal geen notie van die dingen. En misschien speelt daarbij mee dat de honoraria zoals de architectenbond die voorschrijft voor die groepen ten enen male onhaalbaar zijn. Je komt daar in een zware concurrentiepositie met mensen die ver onder de prijs gaan werken, niet alleen van de kant van de architectenwereld maar ook van de aannemerswereld. De aannemer die bijna ertoe neigt een turn-key-project voor de gebruiker te maken. Die het leuk vindt een dergelijk project te doen en hoop dat er een bepaalde continuïteit uit voortvloeit: het is een markt, niet alleen moskeeën maar ook bejaardenhuisvesting, woningbouw. De architect die zich niet van zijn plaats wil laten drukken door een aannemer, nog lager gaat met zijn prijs. Dan krijg je gerommel, en daar zijn de opdrachtgever en het eindproduct niet bij gebaat. Er gaat dan een spanningsveld ontstaan, een wantrouwen tussen opdrachtgever en architect. Daar komt bij dat de opdrachtgever uit een ander cultureel klimaat komt, wat handiger is soms, en de architect uitspeelt tegen wie zich maar aandient. Als je de opdrachtgever kunt verduidelijken dat toch professionaliteit wenselijk is, dat er een vertaling vanuit de cultuur gewenst is, mag je hopen dat ze bereid zijn je verder te ondersteunen.

Dan de groepen zelf. Het is heel belangrijk dat je als architect precies je afspraken nakomt. Dan is een belangrijk punt dat je je bewust bent dat er sprake is van uit-onderhandelen; dat men voortdurend, wat je ook offreert, probeert het onderste uit de kan te halen. Een punt is ook dat veel opdrachtgeversverenigingen opgeheven worden omdat men ruzie krijgt zodra er een plan ligt en er sprake is van geld. Dan probeert men de macht te grijpen. Perotti legt ze dus altijd de situatie uit, en vertelt ze: als er onderling ruzie wordt gemaakt, dan zal het project niet gerealiseerd worden. Ook vraagt hij eerst dat men altijd achter hem blijft staan. Overigens pleit hij vanwege het zojuist genoemde voor de stichtingsvorm. Dit om aan te geven dat er aan de opdrachtgeverszijde wel een stuurriem nodig is, aan de ene kant vanuit de architect, aan de andere kant misschien vanuit de overheid (in

Den Haag en Rotterdam zijn er op dit moment discussies over met allerlei groepen en het gemeentebestuur).

De heer Huisman zegt onder de indruk te zijn van het verhaal van Perotti - er gaat een wereld voor je open. Het rapport heeft hij met belangstelling gelezen. Het is goed geschreven, met een goed historisch perspectief zoals al eerder opgemerkt is. Om overlappings met eerdere sprekers te voorkomen wil hij het houden bij enkele opmerkingen. Huisman is het grotendeels eens met Janga, die zich grosso modo afvraagt: moet je voor allochtonen anders bouwen dan voor autochtonen? Hij moest even denken aan een bericht in de Volkskrant deze week over de uitkomst van een onderzoek: Turken blijken eigenlijk net zo lief, of misschien liever, tussen Nederlanders te willen wonen. Het heel specifiek bouwen voor allochtonen is dus misschien inderdaad iets twijfelachtigs.

Twee dingen vielen Huisman op in het rapport. RIGO constateert dat allochtonen net zoals westerlingen een goede auto willen hebben, waar je iets mee kunt vervoeren, die functioneel is. Bij woningen is dat, meent Huisman, net zo: als je woningen wilt aanbieden, dan gaat het erom dat je kwalitatief goede woningen aanbiedt die voor veel bewoningwijzen geschikt kunnen zijn. Dan sluit je ook aan bij de wens van veel Nederlanders. Op dit moment tref je vaak aan dat de woningtypes die neergezet worden zeer weinig flexibel zijn. Janga zei daar al iets over. Er worden natuurlijk voor autochtonen tal van varianten gebouwd - waarom streef je dan niet naar woningtypes die ook voor allochtonen een bepaalde flexibiliteit hebben, waarin ze verschillende woonvormen kunnen toepassen? Bij de allochtonen wordt nu nagedacht over bepaalde woonvormen voor oudere Chinezen, oudere Turken: hoe maak je een soort gemeenschap die voor hen aantrekkelijk is? Dat hoeft dan niet eens op een andere manier aantrekkelijk te zijn dan voor autochtonen.

Iets anders dat Huisman opviel in het rapport, in verband met de hamam in Utrecht van Sevinçsoy, was dat er bij de totstandkoming nogal bezuinigd is: minder dure materialen, er is nogal wat uit het programma gehaald. Huisman dacht toen: waar je identiteit voor allochtonen in zoekt is met name in dit soort bouwwerken: hamams, gemeenschapshuizen, moskeeën; veel meer misschien dan in woningbouw. Als punt ter discussie: als je iets wilt onderstrepen op het gebied van identiteit, van symboolwaarde waar Perotti het over had, dan zou je het in dit soort bouwwerken kunnen doen, en dan vooral in een bepaalde, je zou haast kunnen zeggen luxueusheid - misschien dat daar juist niet op beknipteld zou moeten worden, omdat juist dit soort gebouwen het van een bepaalde uitstraling moet hebben om de gemeenschap het gevoel te geven ergens trots op te kunnen zijn, met iets voor de dag te kunnen komen. Als je het afzet tegen het historisch perspectief dat in het rapport wordt geschetst kun je het even goed verklaren voor de grote katholieke kerken die in de vorige eeuw gebouwd zijn, die zijn ook bijzonder luxueus gebouwd. Het geldt ook voor de monumentale Portugese synagoge uit de zeventiende eeuw. Als je een moskee of een hamam neerzet is het belangrijk dat je juist een bouwwerk neerzet waar niet alleen de islamitische gemeenschap trots op kan zijn maar de hele Nederlandse gemeenschap. Daar zou je mee moeten beginnen: een identiteit versterkend, symboolversterkend element toevoegen. Niet zoals dat kwalijke voorbeeld van die burgemeester die op eigen houtje probeert iets af te kappen, want dan kom je er helemaal niet.

De heer Romeijn stelt dat hij het, na alles wat al gezegd is, moeilijk heeft om nog met nieuwe dingen te komen. Maar hij onderstreept dat hij hier een uitgesproken

mening heeft. Hij onderkent twee polen: de ene bij Janga, de andere bij Perotti. Zelf wordt hij sterk naar de eerstgenoemde getrokken. Als Perotti spreekt over versterken van de symboliek, gaat dat naar zijn gevoel in tegen zijn idee dat buitenlanders (in algemene zin) zoveel mogelijk geïntegreerd moeten worden in de Nederlandse samenleving. Met het rapport is hij van mening dat juist het ostentatief naar buiten treden, ook in de gebouwde omgeving, door middel van bijvoorbeeld het versterken van symboliek, in veel gevallen een tegendraads effect kan en zal hebben. Hij behoort tot het in het rapport met verbazing aangeduide conservatieve kamp dat voor integratie is van allochtonen, of liever gezegd buitenlanders. Romeijn is voor integratie, en wil zo hard zijn om te zeggen: als buitenlanders daar niet aan mee willen doen, zichzelf tot in het extreme willen blijven manifesteren als groep met een eigen cultuur, dan horen ze hier eigenlijk niet thuis. Hij is dus geen voorstander van het versterken van de symboliek van andere culturen die tot uitdrukking zou kunnen komen in de bouwvorm. Wel is hij er voor dat bepaalde waardevolle elementen uit andere culturen geïntegreerd worden in de Nederlandse cultuur, in dit geval de architectuur. De voorbeelden uit het verleden zijn overduidelijk. Daar blijft duidelijk: een sjoel van de Portugese joden is een sjoel, maar architectonisch is er wel degelijk een aanpassing aan het land waarin ze terecht zijn gekomen. Dat lag toen ook duidelijker, want we hadden in vroeger eeuwen ook een duidelijke identiteit wat architectuur betreft. Romeijn is ook een groot tegenstander van het internationalisme in de architectuur, tenminste indien er klakkeloos wordt overgenomen - wij zijn daar in Nederland sterk in - zonder dat gepoogd wordt daar een eigen uitdrukking vanuit onze eigen cultuur aan te geven. Hij is het zeer eens met wat het rapport hierover zegt.

Perotti vindt dat Romeijn verschil moet maken tussen eclecticisme, klakkeloos overnemen, en het opnemen van symbolen in de architectuur, op een professionele manier verwerkt, waarbij je rekening houdt met de eigen cultuur.

De heer Bergvelt zegt dat hij als een van de opstellers van het rapport eigenlijk bescheiden moet zwijgen, maar hij wil een opmerking maken over de achtergrond van waaruit hij met de problematiek te maken heeft. Bergvelt houdt zich in zijn dagelijks werk bezig met onder andere experimentele woonvormen voor allochtone ouderen, een nieuw terrein. Wat opvalt is in de eerste plaats dat er de laatste jaren veel initiatieven zijn om specifiek voor allochtone ouderen aparte woonvormen te creëren, waarbij een hele discussie mogelijk is of je dat wel moet doen en of het niet strijdig is met de integratiegedachte.

Zelf heeft Bergvelt het idee dat mensen aan het eind van hun leven toch in denken en beleven teruggaan naar hun oorsprong, en dan is het wel degelijk te verdedigen mensen die een gemeenschappelijke achtergrond hebben samen te huisvesten. Dat hoeft niet zo te botsen met de integratiegedachte, je ziet zoiets tenslotte bij Nederlanders in Australië ook. Wat hem verder opviel is dat bij die projecten in de bouwkundige vormgeving nauwelijks iets terug te vinden is van de culturele eigenheid van de verschillende doelgroepen die daar worden gehuisvest. Zelf heeft hij de conclusie getrokken dat het voor de betrokkenen zelf al heel belangrijk is dat ze elkaar hebben, het sociale contact, en dat ze het kennelijk niet zo missen dat er in de vormgeving van die woningen niet zulke specifiek Turkse of Surinaamse elementen terug te vinden zijn.

De discussie is dus ingewikkeld: er is de vraag of allochtonen in specifieke projecten gehuisvest moeten worden, en de tweede vraag is dan nog of dat in de vormgeving tot uitdrukking moet komen. Persoonlijk zou Bergvelt het veel

aardiger vinden als een Nederlandse architect voor Turken zou bouwen en een Turkse architect voor Nederlanders.

De heer Bhalotra spreekt van een goed rapport. Toch heeft hij een "maar": hij hecht aan wetenschappelijk onderzoek groot belang. De ideologie van de samenstellers c.q. de begeleiders kan niet de waarde uitmaken van de wetenschappelijke analyse, de kritische kanttekeningen die in de wetenschap geplaatst worden, om tot conclusies en aanbevelingen te komen. Persoonlijke meningen zijn aardig en boeiend, maar het gaat erom met argumenten naar voren te komen, om onderdeel van ons Nederlandse beleid te kunnen worden. Wat dat betreft is het rapport mager. Vanzelfsprekend grijp je met het hedendaagse vraagstuk van de bouw voor de toekomst altijd terug op historische ontwikkelingen en historische analyse. Dat is voortreffelijk gedaan, maar Bhalotra mist de discussie die tegenwoordig plaatsvindt over de maatschappelijke kaders waarin de geschiedenis zich heeft afgespeeld. Hoe werd er toen eigenlijk over die zogenaamde indringers gedacht, over die andere culturen met hun eigen symboliek? Daar is in het rapport niets over te vinden. Economische belangen die botsen: daar is een beetje over gezegd maar niet genoeg. Een kritisch onderzoek doe je om de kaders, de rode draad te vinden, om daar in de huidige situatie profijt van te hebben. Zulke toetsingskaders ontbreken jammer genoeg.

Op de eerste bladzijde al wordt de multiculturele samenleving in een adem vertaald met minderheden. Daar zet Bhalotra een groot vraagteken bij. Er wordt gezegd: multicultureel, dat betekent ook de cultuur van de minderheden. Maar als je praat over multiculturele samenleving, veronderstel je dat er ook een monoculturele samenleving mogelijk is. Die heeft echter nooit bestaan, en zal er ook nooit zijn.

Dan, wat betreft de cultuur zelf: die heeft te maken met normen, waarden, tradities en ook met symboliek, rituelen enzovoort. Dat uit zich in twee vormen: de gevestigde vormen, bijvoorbeeld de algemene normen en symbolen die ieder herkent; en daarnaast is er in dezelfde cultuur altijd ook het streven vrij te komen van diezelfde normen. Een soort dialectiek van instituties en de rebelle daartegen, die je in iedere cultuur vindt. En dat geldt ook voor de cultuur van andere landen c.q. die van minderheden. Die interactie tussen het gevestigde, in welke vorm ook, en de rebelle, de dynamiek, mist hij in de discussie.

Dan is er cultuur waarin het geloof centraal kan zijn. Daar is in het onderzoek behoorlijk veel aandacht aan besteed, maar ook behoorlijk eenzijdig. We zijn in de twintigste eeuw voortdurend bezig, op welke geografische plek ook, om van zeg maar "institutionele gevangenissen" vrij te komen. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar dat is overal gaande. Daarom wat betreft het paternalisme dat geloof wil zien als het symbool, de afstraling van de cultuur: dat geldt niet eens voor de Nederlandse cultuur, dus waarom dan die maatstaf opleggen aan andere culturen?

Dan: architectuur en cultuur/multicultuur. Bhalotra zet een groot vraagteken bij de architectuur van, of voor, de cultuur. Die discussie is binnen de architectuur eigenlijk nog niet eens begonnen, laat staan dat die een fase bereikt heeft waarin je kan zeggen: er is een culturele lading waar we het nu over hebben. En dan: wiens cultuur? Op welke plaats? Op welk moment?

Heel aardig is wel dat in de historische analyse niet alleen gekeken is naar de verschillende invloeden in de cultuur van buitenaf, maar dat binnen de samenleving ook in perspectief is gebracht hoe de verschillende economische klassen naar voren komen. Het economische kader, de haves en have-nots, de beslissers of de

toehoorders. In dat kader, zo kan Bhalotra zich voorstellen, moet je de minderheden (met een bepaalde economische drempel, op de laagste trede van de maatschappelijke ladder) gaan vergelijken, en je moet niet in de valkuil vallen van het geloof of van andere gewoonten.

Dan is hij teleurgesteld in de analyse van de invloed van andere culturen op de architectuur, stedenbouw, ruimtelijke vormgeving, niet alleen hier in Nederland maar ook in andere landen. Er ontbreekt een gedegen literatuurstudie die hier aan de discussie ten grondslag moet liggen: anders kom je niet verder dan bevestiging van clichés, met alle begrip voor beperkte tijd en geld.

Tenslotte voelt Bhalotra zich zeer ongemakkelijk over een uitspraak van Romeijn die voor hem echt niet te verteren is: "als ze niet integreren, moeten ze weggaan". Als dat de ideologie van de onderzoeksbegeleider is, heeft het onderzoek voor hem geen enkele waarde.

Janga stelt dat hij misschien niet goed begrepen wordt. Toen hij sprak over de verschillende woonwensen die in de Nederlandse samenleving bestaan, bedoelde hij te zeggen: "waarom worden de migranten apart genoemd?". Er zijn allerlei woonwensen in Nederland, daar kunnen die van migranten aan worden toegevoegd. Voor elke opdrachtgever moet je anders bouwen, dus ook voor migranten. Voor hem als architect geldt: als je een opdrachtgever tegenover je hebt, behoor je serieus op zijn wensen in te gaan. Ook voor autochtone opdrachtgevers heeft hij bijvoorbeeld woningen met gescheiden slaapkamers ontworpen.

Dan wat betreft de kwestie van de identiteit van een gebouw. Janga kan zich voorstellen dat voor iemand, vooral als die pas in Nederland is, een bepaalde bouwvorm van een moskee en een minaret symboolwaarde hebben en een zekere saamhorigheid geven. Het heeft dezelfde betekenis als een monument van de dokwerker die de februaristaking symboliseert.

Bergvelt vindt dat de discussie deze middag er ook om gaat: zijn er belemmeringen voor allochtonen om op volwaardige wijze in Nederland te kunnen participeren in bouwprocessen, en als dat zo is, moet WVC daar op een bepaalde wijze op inspelen? Dat is ook de reden dat bij het onderzoek "multicultureel" vertaald wordt in termen van "etnische minderheden"; er is immers een beleidsvraag van WVC: "moeten wij speciaal aandacht hieraan besteden?".

Bhalotra meent dat er in de samenleving een klimaat moet zijn dat joden, of migranten, of wie ook maar, de mogelijkheid hebben hun eigen cultuur te beleven - men moet niet onder de tafel werken dat bijvoorbeeld een minaret bij een moskee behoort. Dan moet je niet wijken voor de reactie die je wel hoort, bijvoorbeeld destijds in Amersfoort, uit een verkeerd deel van de samenleving. Zo van: "wat haal je nu binnen?", onder het mom van de wenselijkheid van integreren. Iedereen dient de mogelijkheid te hebben zich te uiten - en dan zijn er dingen die nu eenmaal voor sommigen heel belangrijk zijn, die herkenbaar moeten zijn.

Janga wil in het gesprek terug naar wat hij een kernkwestie noemt. Hoe komen we bijvoorbeeld aan een seniorenwoning? Er is onderzoek gedaan, er blijkt behoefte aan te bestaan, en op een gegeven moment wordt geformuleerd: ouderen willen zo en zo wonen. Nu zijn er allerlei onderzoekingen gedaan naar migranten en hun woonwensen, daar moet nu iets mee worden gedaan. Het gaat om een

bevolkingsgroep met bepaalde woonwensen, en die moeten we op een of andere manier honoreren.

Van Rossum merkt op dat de woonbehoefte van migranten niet zo gek veel afwijkt van die van niet-migranten. Overigens heb je onder de migranten natuurlijk weer allerlei verschillen.

Janga stelt dat, als een groep in grootte interessant genoeg is, het loont om daarvoor te bouwen.

Van Heck vindt een belangwekkende benadering, te kijken vanuit het perspectief van de beroepsuitoefening als architect. Welke belemmeringen komen de aanwezigen tegen bij hun werkzaamheden als architect en welke mogelijkheden zijn er dan om daar iets aan te doen? Het kan om heel concrete dingen gaan. Van Heck refereert aan de tentoonstelling "Altijd op reis": die is bij WVC besproken, bij de Raad voor de Kunst. De Raad was onwillig, wilde niet subsidiëren: "wij zijn er toch alleen voor de kunst met een grote K?". Zo zijn er ongetwijfeld wel meer zaken te noemen waar naar zijn mening wel degelijk iets aan gedaan zou kunnen worden op rijksniveau.

Sevinçsoy noemt als grote belemmering voor de architect dat een groep die iets wil bouwen, geen notie heeft van de kosten en het honorarium voor de architect. Men praat in dat verband over een bedrag dat slechts tien procent is van een normaal honorarium! Ze hebben het geld ook niet, dat is zo, maar ze denken ook dat het helemaal niet zoveel hoeft te kosten, en dat je op hun geld uit bent. Als architect kun je zo gewoonweg niet je beroep uitoefenen. En hetzelfde geldt voor hun betrekkingen met aannemers.

Selman waarschuwt tegen te veel generaliseren bij het praten over "een groep allochtonen". Er zijn minstens 88 etnische groepen in Nederland. Daarbinnen is weer zeer veel differentiatie in opleiding, geloof, mentaliteit, economische en culturele achtergronden enzovoort. Dé allochtonencultuur bestaat niet. Moet de rijksoverheid dan in het beleid bepaalde dingen doen, die volgens haar bij de allochtonengroep passen? Dan krijg je zeker 99 procent van de allochtonen tegen je. Allochtonen hebben individuele woonwensen, en je moet niet algemeneren. Als er in het beleid van WVC gezegd zou worden: "we gaan, om de wensen van de allochtonen te vervullen, woningen voor hen bouwen met woonruimte voor vrouwen en woonruimte voor mannen", dan is Selman honderd procent tegen. In de begeleidingscommissie is dit ook ter sprake gekomen, en het rapport gaat voor hem een positieve kant uit, biedt de mogelijkheid hier genuanceerd over te praten.

Meinsma stelt dat als algemene lijn in de discussie langzamerhand naar voren komt dat, zodra een groep sterk genoeg is om zich als opdrachtgever te kunnen manifesteren, geld heeft, een positie, kan zeggen: "ik wil dat en dat gebouwd hebben", er dan ook voor wordt gebouwd. Men onderschrijft dat in het algemeen, al kan er soms een kanttekening bij worden gemaakt.

Janga stipt aan dat de groepen wel gestimuleerd kunnen worden hun wensen te formuleren. Het is bijvoorbeeld bekend dat men in de Turkse samenleving de Nederlandse taal niet goed beheerst en door het woud van subsidieregelingen de weg niet kan vinden.

Meinsma vindt dat groepen zover geïntegreerd zouden moeten zijn dat ze hun wensen kenbaar kunnen maken. In het begin is dat inderdaad een probleem, je komt dan bij de vraag van Bhalotra: is het een sociaal probleem, zijn er mensen aan de onderkant van de samenleving die niet aan bod komen en moeten we daar wat aan doen? Dan is het Selman die ervoor waarschuwt onderscheid te gaan maken.

Perotti wil enkele dingen naar voren brengen. Je had hier vroeger de Wet op de kerkenbouw. Hij heeft gemerkt dat het belangrijk is dat je, met name bij moskeeprojecten, terug kunt vallen op een bepaald subsidiesysteem, zodat een extra meerwaarde die van belang is voor de identiteit van het gebouw bekostigd kan worden.

Dan: er zou ruimte gecreëerd moeten worden voor zelfwerkzaamheid van groepen, mede omdat er vaak weinig geld beschikbaar is. Zodat een groep bijvoorbeeld zelf zijn gebouw afmaakt. Er zou dan een soort controlesysteem ontwikkeld moeten worden dat het op de juiste manier gebeurt.

Dan, aansluitend bij Janga: het zou goed zijn als er een boekje komt in verschillende talen, dat de mensen zelf kunnen doornemen, eventueel met specifieke begeleiding, waar het bij de bouw om gaat. De gemeentelijke bouwprocedure zou daar onder andere in opgenomen moeten worden, omdat men daar ten enen male geen begrip van heeft, en evenzo bestemmingsplannen, bepaalde bouwhoogte-voorschriften, dat een art. 19-procedure een half jaar in beslag neemt, en dergelijke.

Dan is belangrijk dat aandacht wordt geschonken aan het parkeerprobleem. Het afkopen van parkeerplaatsen door groepen is onmogelijk. Dat zou iets kunnen zijn voor een subsidieregeling, omdat het anders op de bouwkosten gaat drukken.

Dan het inspraakgebeuren, inherent aan het bestemmingsplan. Belangrijk is dat er naar de gebruikers toe, maar ook richting gemeentelijke instellingen, begeleiding is door medewerkers die ervaren zijn in het omgaan met allochtonen. In Den Haag, bij de Projectgroep Stadsvernieuwing, werkt dat voortreffelijk; ook naar de architect toe.

Een grote belemmering is verder dat je in verband met Bouwbesluit en andere regelgeving vaak vooraf een beeld moet geven van een project aan instanties als de welstandscommissie. Het proces van nadenken, discussiëren met de mensen, dat zo belangrijk is voor de creativiteit, en waar je in een gewoon bouwproces wel aan toekomt, wordt gefnuikt.

Het probleem van de interne ruzies bij de opdrachtgevers, waardoor je weer te maken krijgt met bijvoorbeeld een nieuw bestuur dat van niets weet, is al ter sprake gekomen.

Lastig is voorts dat er altijd 's avonds en in het weekend een beroep op je wordt gedaan. Die extra activiteiten, dat extra werk, zouden misschien door de gemeente gesubsidieerd kunnen worden.

Tenslotte is het belangrijk dat in de welstandcommissie mensen komen die begrip hebben voor de wereld van de allochtonen. In Den Haag hield de commissie jarenlang tegen dat er een moskee met vier minaretten kwam, terwijl dat voor de opdrachtgever, een hindostaanse groep, heel belangrijk was (het argument was dat het de bezonning nadelig zou beïnvloeden).

Huisman meent dat de door Janga genoemde differentiatie van woonwensen inderdaad een sleutelbegrip zou moeten zijn. Dat je bouwt voor doelgroepen, die bij migranten even divers zijn als bij autochtone Nederlanders.

Goed vindt Huisman dat Bhalotra uit het rapport het verschil haalde tussen de haves en de have-nots. Die moet je op een gegeven moment een duwtje geven in de Nederlandse cultuur. Aardig is om te lezen dat in het begin van deze eeuw een aantal woningbouwverenigingen voor zeer aansprekende architectuur hebben gezorgd, om juist de have-nots een soort duw te geven waar ze voordeel van gehad hebben. Als je het hebt over integreren van allochtonen in de Nederlandse samenleving, gaat het er vooral om dat je hen serieus neemt, hun goede woningen aanbiedt, en goede aansprekende architectuur. Daar moeten de welstandscommissie en de gemeente ook achter staan. Op die manier geeft je hun een steuntje.

Bhalotra zegt dat het ook heel eenvoudige dingen kunnen zijn, zoals straatnamen, die de eigen herkomst zichtbaar kunnen maken en een gevoel van eigenwaarde geven: de Mahatma Gandhi Prospekt in Moskou. Het zit niet alleen in subsidies en dergelijke. Symbolische dingen zijn zo belangrijk!

Romeijn betreurt dat hij een te scherpe uitspraak heeft gedaan, die beslist niet zo was bedoeld. In de begeleidingscommissie waarin Selman en hijzelf zaten heeft Selman een keer zijn persoonlijk gevoelens uitgesproken, en dat sprak hem zeer aan: Selman zei dat hij al zo lang in Nederland woonde en nog steeds als allochtoon wordt beschouwd. Dat is een volkomen verkeerde zaak, maar het gebeurt wel in Nederland. En als het dan om integratie gaat, denkt Romeijn: als je zaken ostentatief naar buiten gaat brengen (en dat bedoelde hij met de door Perotti genoemde symboliek), maak je gevoelens wakker die misschien letterlijk tot uitspraken leiden zoals hij die per ongeluk deed maar niet zo bedoelde. Het gaat om integratie. Buitenlanders zijn hetzelfde als Nederlanders, en als ze een wat andere culturele achtergrond hebben en je komt daaraan tegemoet, zeker voor de eerste generatie, door, zoals gezegd, flexibele woningen te bouwen en dergelijke, dan is dat een vanzelfsprekende zaak.

Bhalotra stelt dat het belangrijk is dat je duidelijk bent. Dat is ook zijn kritiek, dat de besluitvorming rond een moskee politiek bepaald is. Het gaat er dan niet om of de architectuur mooi is of lelijk, of dat die bestemming op die plek redelijkerwijze, met Nederlandse normen, daar thuishoort of niet, maar met name is de gedachte: wat krijgen we straks over ons hoofd? Maar in een volwassen democratie moet je met volwassen argumenten bij de burgerij draagvlak creëren.

Bergvelt wil nog aan de orde stellen dat door twee architecten is gesproken over problemen die zij hebben in hun beroepspraktijk. Het is hem nog niet helemaal duidelijk of dat nu vooral problemen zijn die gelden voor alle architecten in Nederland ongeacht het type opdracht dat ze uitvoeren, of dat ze te maken hebben met het feit dat je allochtoon bent, of als architect met een allochtone opdrachtgever werkt.

Zeevalking lijkt het in dit verband een goed idee om bijvoorbeeld over een half jaar nog eens een gesprek te organiseren en dan architecten die veel voor allochtonen werken te confronteren met architecten die dat helemaal niet doen.

Sevinçsoy legt er de nadruk op dat de allochtone opdrachtgevers zich niet realiseren wat er allemaal vastzit aan een bouwproces: ze zien alleen het eerste schetsontwerp en denken dan dat er wel gebouwd kan worden. Verdere ontwerpwerkzaamheden kunnen ze ook niet betalen. Misschien zou daar

subsiëring uitkomst kunnen brengen.

Bhalotra meent dat de allochtone architecten met dezelfde problemen, dezelfde lusten en lasten te maken krijgen als de autochtone architecten.

Zeevalking besluit met het uitspreken van de hoop dat de bijeenkomst er enigszins toe heeft bijgedragen dat oorspronkelijke Nederlanders en nieuwe Nederlanders wat meer begrip voor elkaar krijgen, zodat we met deze discussie toch de broederschap der mensheid wat dichterbij hebben gebracht.

Bijlage 2 Gesprekspartners

G. Aydagül, architect te Rotterdam

G. Beyoglu en U. Aydin, secretaris resp. penningmeester van de moskeevereniging Mevlana te Amersfoort

R. Boekraad, architect, Architectengroep Delfshaven te Rotterdam

Imam Di en F. Gaffar, beheerder van de moskee Taibah in Amsterdam Zuid-Oost

R. Dutrieux, projectleider Project Migranten, dienst Stedebouw en volkshuisvesting, sector Wonen/afdeling Consult, gemeente Rotterdam

Mevr. H. Ergün, deskundige stedebouw en volkshuisvesting, Rotterdams Instituut Bewoners Ondersteuning te Rotterdam

P. Haffmans, architect te Amsterdam

E. D. Hulsbergen, universitair hoofddocent stedebouwkundig onderzoek, TU Delft

Mevr. M. te Loo, teamleidster huisvestingszaken, Stichting Sociale Woningbouw Utrecht (SWU)

Mevr. H. Meinsma, planologe en publiciste, Amsterdam

H. van Papendrecht, architect te Amersfoort

R. Penninx, directeur van het Instituut Migratie en Etnische Studies (IMES), Universiteit van Amsterdam

B. Sevinçsoy, architect, bureau Mabeg te Utrecht

I. Top, voorzitter van de moskeevereniging Fatih te Eindhoven

Mevr. M. Türkkal, bedrijfsleidster van de hamam te Utrecht

Schriftelijk commentaar werd geleverd door ir. Ishak Önen, architect te Zaandam.

Bijlage 3 Literatuur

Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, Amsterdam, 1992

Dedalo Carasso, *Amsterdams geschiedenis in vogelvlucht*, Amsterdam, 1985

Guido Derksen, "Allochtone vrouwen praten mee over hun woonomgeving", *Woningraad*, 1992, nr. 13/14

A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam, 1991

Thomas H. von der Dunk, "Hoe katholiek is de neogothiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1992

Moshira El-Rafey en Sharon E. Sutton, "Egyptian norms, women's lives: a new form and content for housing", in: Ernesto G. Arias (ed.), *The meaning and use of housing*, Aldershot, 1993

Harm Grünhagen, "Zo'n woning willen wij al jaren", *Woningraad*, 1992, nr. 13/14

F.J.J.H. van Hoorn, "Versmelting van culturen is een kwestie van tijd", *Woningraad*, 1992, nr. 13/14

E.D. Hulsbergen, *Positie en ruimte: kwetsbare groepen in de stad. Denkbeelden en feiten*, Proefschrift TU Delft, 1992

ISEO, CBS, *Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1991*, Den Haag, 1991

ISEO, CBS, *Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1992*, Den Haag, 1992

Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht, 1992

F. Konijn, "De grafstenen van Bet Haim", in R. Kistemaker en T. Levie (red.), *Exodo, Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam, 1987

Marga Kuperus en Harkolien Meinsma, *Altijd op reis. Architecten uit de voormalige Nederlandse koloniën aan het werk*, Bussum, 1994

W. Kuyper, *Dutch classicist architecture: a survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch architectural relations from 1625 to 1700*, Delft, 1980

J.M.W.G. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers: immigranten en hun nakomelingen in Nederland, 1550-1985*, Amsterdam, 1985 (in herdruk als

Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders: immigranten in Nederland, 1550-1993)

H. Meindersma, F. van Wijk en H. Moll, *Project Kasbah Hengelo*, Amsterdam/Den Haag, 1978

R. Meischke en B. Haak, *Amsterdams Historisch Museum*, Den Haag, 1988

Els ten Napel en Benno van Tilburg (red.), *Amsterdamse sinjoren 1576-1622: in het voetspoor van Antwerpse immigranten*, Amsterdam, 1993.

T. van der Pennen, *Wonen in een oude stadswijk. Verslag van een onderzoek naar de woon- en leefsituatie van allochtonen in drie Rotterdamse wijken*, Leiden/Rotterdam, 1990

Raad voor de Kunst, *De kunst van het artisjokken eten, evaluatie beleid kunstuitingen van allochtonen*, Den Haag, 1989

P. Raedts, "Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1992, nr. 4

Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*, Amsterdam, 1986

Martijn de Rijk, "Een gouden kooi", *NRC Handelsblad*, 30-10-1993

Gemeente Rotterdam, Dienst S+V / Consult, *Moskeeën en mandirs in Den Haag*, Rotterdam, 1993

Gemeente Rotterdam, Dienst S+V, *Moskeeën in Rotterdam*, Rotterdam, 1992

Carol Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1981

Stichting Ouderenhuisvesting Rotterdam, Chinese ouderenproject Rotterdam, Rotterdam, 1991

Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, *De Punt Komma in de Haagse Schilderswijk. Gebruik en waardering van flexibele woningplattegronden door verschillende culturele groepen*, Rotterdam, 1993

Leontine Veerman, "Moskee centrum van allochtone cultuur", *Trouw*, 14-9-1993

Gerrit Vermeer, Ben Rebel en Jan Jüngen (red.), *d'Ailly's historische gids van Amsterdam*, Den Haag, 1992

Volkskrant 10-4-1993, "Utrecht krijgt eerste badhuis voor vrouwen"

Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie, *Op weg naar kleurrijke*

recreatie, Amersfoort, 1993

Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid, *Kleur bekennen: advies over allochtone ouderen in de Nederlandse samenleving*, Rijswijk, 1993

Wim Wennekes, "Hoe groter de moskee, hoe dichterbij Allah. Islamitische bouwkunst in Nederland", *Intermediair*, 16-7-1993

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Allochtonenbeleid*, Den Haag, 1989

Ministerie van WVC, *Investeren in cultuur, Nota cultuurbeleid 1993-1996*, Den Haag, 1992

Ministeries van WVC en van VROM, *Ruimte voor Architectuur, nota architectuurbeleid*, Den Haag, 1991

Bijlage 4 Lijst van afbeeldingen

Hoofdstuk 2

- 1 Gevelsteen van een huis in Amsterdam. Foto ontleend aan: Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, uitgeverij De Bataafsche Leeuw, Amsterdam, 1992, p. 184 (foto Dick Weisz, Delft).
- 2 De Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam (Historisch-topografische atlas van het Gemeentearchief Amsterdam).
- 3 De asjkenazische synagogen te Amsterdam: de Grote Synagoge en de Nieuwe Synagoge, thans Joods Historisch Museum (foto Dick Weisz, Delft).
- 4 De Portugese synagoge te Amsterdam (foto Dick Weisz, Delft).
- 5 Grafmonumenten op de Portugees-joodse begraafplaats te Ouderkerk a/d Amstel (foto: Dick Weisz, Delft).
- 6 De St. Catharinakerk te Eindhoven, van P.J.H. Cuypers (foto: Dick Weisz, Delft).
- 7 Arbeiderswoningen van P.J. Hamer aan de Planciusstraat te Amsterdam (foto: Dick Weisz, Delft).
- 8 De Bazar aan de Hoefkade te Den Haag (foto: Dick Weisz, Delft).
- 9 De Y-markt te Amsterdam (foto: Dick Weisz, Delft).

Hoofdstuk 3

- 10 Flexibele woningplattegrond Punt Komma, Haagse Schilderswijk (SEV, Rotterdam).
- 11 Project Da Costastraat, Rotterdam (gevel en plattegrond) (Architectengroep Delfshaven, Rotterdam).
- 12 Rotterdamse Oleanderbuurt, Het Hoefijzer (Dienst ROVV Rotterdam).
- 13 Rotterdamse Oleanderbuurt, De Rits (Dienst ROVV Rotterdam).
- 14 De Fatih-moskee in Eindhoven (foto: Dick Weisz, Delft).
- 15 Sociale woningbouw Hellevoetsluis (foto: Dick Weisz, Delft).
- 16 De Taibah-moskee in Amsterdam-Zuid-Oost (foto: Dick Weisz, Delft).
- 17 De Mevlana-moskee in Amersfoort (foto: Dick Weisz, Delft).

- 18 Camera, Kanaleneiland, Utrecht (Woningraad nr. 13/14, 1992).
- 19 Ontwerpschets hamam Utrecht (Stichting Hamam Utrecht; Mabeg Architectuur BV, Utrecht).
- 20 Hamam in aanbouw (foto: Stichting Hamam, Utrecht).

Hoofdstuk 4

- 21 Zelfbouw migranten Nador, Marokko. (foto: Hans Hopfinger, Nürnberg/Erlangen, Duitsland).